

Κωνσταντίνος Γ. Διώγος

ΠΕΡΙ ΑΝΟΗΤΟΥ ΤΑΥΤΗΣ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑΣ ...

**Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΚΑΙ Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΣΤΗΝ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΤΗΣ ΟΥΚΡΑΝΙΑΣ
(ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 1918 - ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1919)***

* Το άρθρο αποτελεί μέρος κύριας μεταπτυχιακής εργασίας με τίτλο: «Η Ελλάδα και η συμμετοχή της στην εκστρατεία στη Μεσημβρινή Ρωσία (1918-1919)», που εγκρίθηκε από τον τομέα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του Α.Π.Θ, με επιβλέποντα καθηγητή τον κ. Ιωάννη Μουρέλο. Όλες οι ημερομηνίες του κειμένου ακολουθούν το Γρηγοριανό ημερολόγιο.

Η συμμετοχή της Ελλάδας στην εκστρατεία της Ουκρανίας συγκεντρώνει όλα εκείνα τα στοιχεία που θα μπορούσαν να τη χαρακτηρίσουν ως αντιρωσική. Η περιοχή όπου διεξήχθησαν οι επιχειρήσεις βρισκόταν έξω από κάθε ιδιαίτερο γαιοστρατηγικό συμφέρον της χώρας. Οι αξιωματικοί και οπλίτες, που πήραν μέρος σε αυτήν, δεν αισθάνθηκαν ποτέ ότι πολεμούσαν για κάποιο μεγάλο «εθνικό σκοπό», παρά τις φιλότιμες προσπάθειες της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας να συνδέσει τη συμμετοχή με το αλτρωτικό όραμα¹. Η κατάληξη των επιχειρήσεων σε απόλυτο οργανωτικό και στρατιωτικό φιάσκο και η γρήγορη απόσυρση των στρατευμάτων από την Οδησό και την Κριμαία δεν περιποιούσε τιμή για κανέναν από τους συμμετέχοντες. Οι μεταγενέστερες κρίσεις για την εκστρατεία, οι οποίες κινήθηκαν σε ένα ευρύ φάσμα, από την πλήρη δικαίωσή της μέχρι τον απόλυτο αναθεματισμό της, φανέροναν την αμηχανία για μια συνολική αποτίμηση των γεγονότων².

Το σημαντικότερο ήταν ότι η εκστρατεία στην Ουκρανία, εμβόλιμη και συμπιεσμένη ανάμεσα σε δύο κορυφαίες στιγμές της ελληνικής ιστορίας, τη συμμετοχή στο Μακεδονικό Μέτωπο και τη Μικρασιατική Εκστρατεία, πολύ γρήγορα επισκιάστηκε από αυτές. Αποτέλεσμα ήταν η υποβάθμιση της σημασίας της σε ένα μεμονωμένο στρατιωτικό επεισόδιο, «πρελούδιο» της μικρα-

1. Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (στο εξής Ε.Λ.Ι.Α.) / Αρχείο Βενιζέλου / Φάκ. 95 / Σταυριδάκης προς Πολίτη, αρ. 40, Σεβαστούπολη 7/20 Μαρτίου 1919, σε έκθεσή του προς τον υπουργό εξωτερικών Νικόλαο Πολίτη, ο ειδικός εκπρόσωπος της ελληνικής κυβέρνησης στην Κριμαία, Ιωάννης Σταυριδάκης, προειδοποιούσε ότι η πλειονότητα των οπλιτών και αξιωματικών του Εκστρατευτικού Σώματος θεωρούσε την αποστολή στην Ουκρανία ως «άστοχον θυσίαν» και τους ίδιους ως «πουλημένο κρέας» στη Γαλλία. Διαδεδομένη ήταν και η αντίληψη ότι το Α΄ Σώμα Στρατού «ετιμωρείτο» με αυτή την αποστολή, εξαιτίας της απροθυμίας του να συμμετάσχει στο Μακεδονικό Μέτωπο, βλ. σχετικά Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (στο εξής Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ.), *Η Ελλάς και ο Πόλεμος εις τα Βαλκάνια*, τ. 1ος, Αθήνα 1958, σ. 291-299.

2. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι οι φιλοβενιζελικοί συγγραφείς έδειχναν τάσεις απόλυτης δικαιολόγησης της συμμετοχής στην εκστρατεία, βλ. ενδεικτικά Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τ. 2ος, Αθήνα: Ίκαρος, 1931, σ. 382-383 και Σπ. Β. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τ. 4ος, Αθήνα: Πάπυρος, 1966, σ. 281. Από την άλλη, οι αντιβενιζελικοί έδειχναν τάσεις αναθεματισμού της, βλ. Γ. Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα: Χρήσιμα Βιβλία, 1963, σ. 466.

σιατικής περιπέτειας, με «αντίδωρο» τη Σμύρνη³. Η πραγματικότητα, ωστόσο, δεν ήταν τόσο απλουστευμένη. Η εκστρατεία της Ουκρανίας σηματοδότησε την κορύφωση μιας πολύπλευρης και πολυετούς πολιτικής, που έκανε χρήση όλων των μέσων, διπλωματικών και στρατιωτικών, με τελικό στόχο την εθνική και εδαφική ολοκλήρωση, όπως αυτή υπαγορευόταν από τα οράματα της Μεγάλης Ιδέας και εκφραζόταν μέσω του δόγματος των συμπλεόντων συμφερόντων με τη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία. Στόχος της παρούσας εργασίας είναι α) να αναδείξει και να ερμηνεύσει όλες τις πολιτικές πτυχές της επιλογής του Βενιζέλου για συμμετοχή στην εκστρατεία, β) να προβάλλει τον τρόπο με τον οποίο ο ελληνισμός της Ρωσίας διερμήνευσε την παρουσία του Εκστρατευτικού Σώματος, γ) να αναθεωρήσει τη διαδεδομένη αντίληψη ότι η εντολή για απόβαση ελληνικού στρατού στη Σμύρνη (Μάιος 1919) δόθηκε ως «αντάλλαγμα» της ελληνικής εμπλοκής στην Ουκρανία και δ) να επιχειρήσει μια νέα αποτίμηση των γεγονότων σε πολιτικό και διπλωματικό επίπεδο.

α) *Η απόφαση του Βενιζέλου για συμμετοχή στην εκστρατεία (μια ερμηνευτική προσέγγιση)*

Στο τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η αναλογία ενεργούς συμμετοχής στη συμμαχική νίκη και μεταπολεμικών κερδών επρόκειτο να αποτελέσει τον «χρυσό κανόνα» για τη διαμόρφωση του μεταπολεμικού κόσμου. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος αναγνωρίζοντας ότι με όρους ρεαλιστικής πολιτικής η στρατιωτική συνεισφορά της Ελλάδας στο Μακεδονικό Μέτωπο επρόκειτο να αποτελέσει το σημαντικότερο, ίσως, διπλωματικό έρεισμα στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων, είχε επιδιώξει με συνέπεια, από τις αρχές του 1918, να ενδυναμώσει αριθμητικά και ποιοτικά τον ελληνικό στρατό και να προαγάγει το αξιόμαχο των ενόπλων δυνάμεων⁴. Ωστόσο, παρά τη συνολικά αξιοπρεπή παρουσία των ελληνικών μονάδων στα πεδία των μαχών, με αποκορύφωμα τη νίκη στη θέση Σκρα, στις 30 Μαΐου 1918, ο δευτερεύων και επικουρικός ρόλος που επιφυλάχθηκε στις ελληνικές δυνάμεις κρίθηκε ανεπαρκής, προκειμένου να στηρίξει τις εθνικές διεκδικήσεις⁵.

3. Γιάννης Γιαννουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 1999, σ. 253-254.

4. Για τις δυσκολίες και τα προσκόμματα που συνάντησε η κυβέρνηση Βενιζέλου κατά τη διαδικασία της επιστράτευσης βλ. Γεώργιος Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 2000, σ. 185-237. Για το στρατιωτικό σκέλος βλ. Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., *ό.π.*, σ. 274-279 και σ. 287-301.

5. D. Portolos, *Greek Foreign Policy from September 1916 to October 1918*, London: London University 1974, σ. 345. Στη συμμαχική επίθεση του Σεπτεμβρίου 1918 η Ελλάδα κατόρθωσε να

Το επιχείρημα ότι η Ελλάδα, εισερχόμενη στον πόλεμο *την δωδεκάτην σχεδόν ώραν* και έχοντας υποστεί τις λιγότερες θυσίες, δεν δικαιούταν να εγείρει σημαντικές μεταπολεμικές αξιώσεις, αποτελούσε ένα πρόβλημα πολιτικό για την κυβέρνηση, η οποία καλούνταν άμεσα να το υπερβεί⁶. Ο Βενιζέλος είχε επιδιώξει με επιμονή, καθ' όλη τη διάρκεια του 1918, να κεφαλαιοποιήσει την προσωπική του αίγλη και τη συμπάθεια που έτρεφαν προς το πρόσωπό του οι δυτικοί ηγέτες, προκειμένου να αποσπάσει κάποια επίσημη δέσμευση που να κατοχυρώνει τις ελληνικές θέσεις. Ωστόσο, το μόνο που κατάφερε να εκμαιεύσει ήταν γενικόλογες δηλώσεις προθέσεων περί σεβασμού των ελληνικών δικαιών, απότοκο των ετερογενών συμφερόντων και του ανταγωνισμού των Μεγάλων Δυνάμεων για κυριαρχία στον χώρο της Μέσης Ανατολής.

Στις αρχές Νοεμβρίου 1918, ο Βενιζέλος είχε ελάχιστους λόγους να αισθάνεται αισιόδοξος αναφορικά με την πραγμάτωση των αλυτρωτικών οραμάτων. Ανατολική Μακεδονία, δυτική και ανατολική Θράκη, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Βόρεια Ήπειρος, Δωδεκάνησα, Κύπρος, όλα τα μεγάλα εθνικά μέτωπα ήταν ανοιχτά, εκκρεμή και υπό συνεχή διαπραγμάτευση. Σε αυτή την πολυσύνθετη διπλωματική συγκυρία, όπου το μέλλον των εθνικών διεκδικήσεων αναγόταν, σε μεγάλο βαθμό, στη γαλλοβρετανική ισορροπία δυνάμεων στην περιοχή, συνέπεσε η πρόταση της Γαλλίας για συμμετοχή της Ελλάδας στην εκστρατεία της Ουκρανίας.

Έχοντας συμμετάσχει στις αρχές Νοεμβρίου 1918 στη μεγάλη συμμαχική συνδιάσκεψη στο Παρίσι για τον καθορισμό των όρων ανακωχής με την Αυστροουγγαρία και τη Γερμανία, καθώς και για τον γενικότερο σχεδιασμό της μεταπολεμικής πολιτικής των Συμμάχων, ο Βενιζέλος επέστρεψε στο

παρατάξει δύναμη 105.000 ανδρών, 34% του συνόλου των συμμαχικών δυνάμεων. Για τη μάχη του Σκρα βλ. Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., *Η συμμετοχή της Ελλάδος εις τον πόλεμον 1918*, τ. 2ος, Αθήνα 1961, σ. 27-45.

6. Μουσείο Μπενάκη / Αρχείο Βενιζέλου 173 / Φάκ. 17 (Υπουργείο Εξωτερικών Ιανουάριος-Απρίλιος 1919), Βενιζέλος προς Ρέπουλη, επιστολή, 18 Μαρτίου/1 Απριλίου 1919. Ο Βενιζέλος έγραφε χαρακτηριστικά: *Οι τίτλοι μας, οι εκ του πολέμου, είναι τόσο ισχνοί, ώστε επί εκάστης εθνικής διεκδικησεώς μας, η θέσις μας να μην είναι ασφαλής μέχρις της τελευταίας στιγμής*. Πρβλ. και Στ. Στεφάνου (επιμ.), *Πολιτικά Υποθήκαι*, τ. 2ος, Αθήνα 1969, σ. 232-233: *... η χώρα ήτο ελλειμματίας εις τον πίνακα των θυσιών τον οποίον παρουσίαζαν ως τίτλους τιμής οι λοιποί σύμμαχοί της [...] Ο στρατηγός Αλέξ. Μαζαράκης ευρέθη εις πολύ δύσκολον θέσιν ως μέλος της Ελληνικής Αντιπροσωπείας εις την Διάσκεψιν της Ειρήνης, όταν του εξητήθη ο πίναξ των πολεμικών απωλειών της χώρας του. Η Ελλάς εισελθούσα εις τον στίβον ολίγον προ της νίκης, υστερούσε κατά πολύ εις αυτόν τον τιμητικόν πίνακαν των νικητών. [...] Η Ελλάς έμενε χρεώστης απέναντι των συμμαχητών της και [...] είχε ηθικόν χρέος να καλύψη το έλλειμμά της*.

Λονδίνο στις 8 Νοεμβρίου⁷. Η πρώτη αναφορά της γαλλικής κυβέρνησης για συμμετοχή της Ελλάδας στην εκστρατεία έγινε στον έλληνα πρεσβευτή στο Παρίσι, Άθω Ρωμάνο, και πρέπει να τοποθετείται χρονικά στο διάστημα των πρώτων ημερών, μετά την επιστροφή του έλληνα πρωθυπουργού στη βρετανική πρωτεύουσα⁸. Επρόκειτο για προφορική πρόταση, ημεπίσμου χαρακτήρα, μια κίνηση βολιδοσκοπησης των προθέσεων της ελληνικής κυβέρνησης απέναντι στο ενδεχόμενο στρατιωτικής σύμπραξης στις σχεδιαζόμενες επιχειρήσεις στην Ουκρανία.

Η αντίδραση του Βενιζέλου στη γαλλική πρόταση ήταν δηλωτική, έως έναν βαθμό, της διπλωματικής θέσης της χώρας, καθώς και της ιδιοσυγκρασίας του πολιτικού. Η αγωνιώδης αναμονή των μεταπολεμικών εξελίξεων και ο νέος συσχετισμός των δυνάμεων, ενόψει του Συνεδρίου της Ειρήνης, καθόριζαν το πολιτικό αλλά και ψυχολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσονταν όλες οι επιμέρους πολιτικές πρωτοβουλίες της ελληνικής ηγεσίας για την πραγμάτωση των εθνικών στόχων. Μέσα σε αυτό το κλίμα ο Βενιζέλος, ως κατεξοχήν πολιτικός «διαίσθησης» και «ενστίκτου», τάχθηκε σχεδόν αυτόματα υπέρ της ελληνικής συμμετοχής, δίνοντας εντολή στον Ρωμάνο να διαβιβάσει στον Georges Clemenceau ότι: ... ο ελληνικός στρατός είναι εις διάθεσιν των Συμμάχων και δύναται χρησιμοποιηθή διά κοινόν αγώνα πανταχού όπου αποστολή του ήθελε κριθή αναγκαία⁹. Η απάντηση αυτή ισοδυναμούσε, ουσιαστικά, με άνευ όρων υπαγωγή των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων σε οποιαδήποτε επιχείρηση «συμμαχικού» χαρακτήρα.

Η συμμετοχή στην εκστρατεία μπορούσε να λειτουργήσει υποστηρικτικά στην εικόνα που προσπαθούσε να οικοδομήσει ο Βενιζέλος, ήδη από τους Βαλκανικούς Πολέμους· την εικόνα, δηλαδή, μιας Ελλάδας ως αξιόπιστης και φερέγγυας δύναμης, χρήσιμο έρεισμα για τους Συμμάχους στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου, και πρόθυμης να συνεισφέρει ενεργά με τις ένοπλες δυνάμεις της στον κοινό σκοπό, ... πανταχού όπου αποστολή της ήθελε κριθή αναγκαία, υποβάλλοντας, εμμέσως, την προοπτική χρήσης ελληνικών στρατευμάτων και σε επιχειρήσεις ιδιαίτερου ελληνικού ενδιαφέροντος, όπως σε

7. Ν. Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference (1919)*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1978, σ.73. Στις αρχές Οκτωβρίου 1918 ο Βενιζέλος πραγματοποίησε επευσμένο ταξίδι στις δυτικές πρωτεύουσες, προκειμένου να παρακολουθήσει από κοντά τις εξελίξεις αναφορικά με τα εθνικά ζητήματα και να προλάβει τυχόν αρνητική τροπή τους.

8. Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου των Εξωτερικών (στο εξής Ι.Α.Υ.Ε.) /Κ.Υ./1919/ Α/4/Ι-Α/5/VI / Ρωμάνος προς Υπουργείο Εξωτερικών, τηλ. αρ. 8064, Παρίσι, 16/29 Νοεμβρίου 1919. Δεν γνωρίζουμε το ακριβές περιεχόμενο των αρχικών αυτών προτάσεων, αλλά δεν πρέπει να απείχαν πολύ από αυτές που διατυπώθηκαν λίγες ημέρες αργότερα, στις 27 Νοεμβρίου, στη συνάντηση Clemenceau-Βενιζέλου (βλ. παρακάτω).

9. Ι.Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919/Α/4/Ι-Α/5/VI/ Ρωμάνος προς Υπουργείο Εξωτερικών, ό.π.

αυτήν της περιοχής της Σμύρνης. Σε πολιτικό επίπεδο η εκστρατεία στην Ουκρανία αποτελούσε φυσική προέκταση της συστράτευσης της χώρας στο πλευρό των Συμμάχων και επέκταση του σχήματος: προσφορά σε στρατιωτικό επίπεδο - αντιπροσφορά σε διπλωματικό. Άλλωστε, τα πιθανά οφέλη από τη σύμπραξη σε μια ακόμη «συμμαχική» επιχείρηση φάνταζαν ιδιαίτερος δελεαστικά. Επρόκειτο, κατά συνέπεια, για έναν πολιτικό ελιγμό, με στόχο την ενίσχυση της διαπραγματευτικής θέσης της χώρας και τη διατήρηση λεπτών ισορροπιών, σε μια περίοδο ιδιαίτερης διπλωματικής ρευστότητας, όπου το σύνολο των εθνικών διεκδικήσεων επρόκειτο να τεθεί υπό σκληρή διαπραγμάτευση¹⁰.

Στις 27 Νοεμβρίου 1918 ο Βενιζέλος, συνοδευόμενος από τον Ρωμάνο, συναντήθηκε στο Παρίσι με τον Clemenceau και άκουσε προσωπικά τη γαλλική «αντιπροσφορά» για τη συμμετοχή στην εκστρατεία: *Η Γαλλική Κυβέρνησις θα λάβη πρωτοβουλίαν επί εδαφικής επεκτάσεως της Ελλάδος εν Θράκη*¹¹. Ο Βενιζέλος επιχείρησε να εκμαιεύσει μια δήλωση σχετικά με την περιοχή της Σμύρνης, η οποία κατείχε πρωτεύουσα θέση στην ιεραρχία του προγράμματος της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Ο Clemenceau απάντησε ότι: *... δεν δύναται μεν να λάβη πρωτοβουλίαν τοιαύτης προτάσεως, αλλά εκθύμως θα υποστηρίξη πάσαν υπέρ Ελλάδος λύσιν ζητήματος Σμύρνης, αν προταθή υπό Αγγλικής ή Αμερικανικής Κυβερνήσεως*¹². Η απάντηση αυτή, διατυπωμένη με ιδιαίτερη προσοχή και επιφυλακτικότητα, επεδίωκε να αποσυνδέσει τα όποια γαλλικά «ανταλλάγματα» από το ζήτημα της Σμύρνης, η λύση του οποίου αποτελούσε μέρος ενός πολύπλευρου διεθνούς προβλήματος. Άλλωστε, στη συγκεκριμένη περιοχή υπήρχαν ιδιαίτερα γαλλικά συμφέροντα, καθώς και οι αξιώσεις των Ιταλών.

Για τη Γαλλία η συμμετοχή της Ελλάδας με ένα Σώμα Στρατού (τρεις Μεραρχίες) αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για τη διεξαγωγή της ίδιας της εκστρατείας¹³. Η πολιτική και στρατιωτική ηγεσία είχε αντιμετωπίσει

10. Βλ. Ιωάννης Κολιόπουλος, *Ιστορία της Ελλάδος από το 1800*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2002, τ. 2ος, σ. 276-277.

11. Ο Μαρκεζίνης γράφει για τη συνάντηση: *Ο Κλεμανσώ ευθέως εξήτησε την συμμετοχήν των Ελλήνων εις την επέμβασιν εις την Ρωσίαν. Εις την πραγματικότητα δεν επρόκειτο περί αιτήσεως αλλά περί αξιώσεως*, βλ. Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τ. 4ος, Αθήνα: Πάπυρος, 1968, σ. 281.

12. I.A.Y.E./K.Y./1919/ A/4/I-A/5/VI / Ρωμάνος προς Υπουργείο Εξωτερικών, τηλ. αρ. 8064, Παρίσι, 16/29 Νοεμβρίου 1919.

13. Στην εκστρατεία πήραν μέρος τελικά δύο μόνο Μεραρχίες, η II και η XIII, συνολικής δύναμης 23.351 ανδρών, καθώς οι επιχειρήσεις τελείωσαν άδοξα, πριν από τη μεταφορά και της I Μεραρχίας, η οποία και χρησιμοποιήθηκε για την αποβίβαση στη Σμύρνη, βλ. Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., *Το Ελληνικόν Εκστρατευτικόν Σώμα εις Μεσημβρινήν Ρωσίαν (1919)*, Αθήνα 1955, σ. 40 κ.ε.

ιδιαίτερες δυσκολίες στη συγκέντρωση των απαραίτητων δυνάμεων, εξαιτίας της κόπωσης από την τετραετή πολεμική προσπάθεια και των εκτεταμένων αποστρατεύσεων που τη διαδέχθηκαν. Τα αρχικά φιλόδοξα σχέδια για κινητοποίηση 12 Μεραρχιών είχαν ήδη περιορισθεί σε μία δύναμη μόλις έξι, κι αυτών με ελλιπή στελέχωση¹⁴. Επιπλέον, σοβαρές επιφυλάξεις είχαν εκφραστεί από τον ίδιο τον αρχιστράτηγο της Στρατιάς της Ανατολής Franchet d'Espèrey, καθώς και από πολλά μέλη του γαλλικού επιτελείου, αναφορικά τόσο με τη σκοπιμότητα των επιχειρήσεων όσο και με το ηθικό και την ισχύ των γαλλικών στρατευμάτων¹⁵. Κατά συνέπεια, η χρήση των ελληνικών μονάδων αποτελούσε παράγοντα «εκ των ων ουκ άνευ» για τη διεξαγωγή των επιχειρήσεων.

Η απόσπαση εγγυήσεων, έστω και προφορικών, για υποστήριξη της Γαλλίας στο ζήτημα της Θράκης και για, υπό προϋποθέσεις, ευμένεια στο ζήτημα της Σμύρνης αποτελούσε για την κυβέρνηση ένα πρώτο διπλωματικό κέρδος. Ο Βενιζέλος, όμως, θέλοντας να ακολουθήσει την αρχή της ισομερούς συνεργασίας με τις δύο δυτικές Δυνάμεις, δεν σταμάτησε να προβάλλει τον «συμμαχικό» χαρακτήρα της ελληνικής συμμετοχής. Ωστόσο, η εκστρατεία της Ουκρανίας μόνο κατ' επίφαση αποτελούσε «συμμαχική» επιχείρηση. Μπορεί να τύγχανε γενικής έγκρισης, μέσα από την επικύρωση της συμμαχικής συμφωνίας του Δεκεμβρίου του 1917 για διαχωρισμό επιχειρησιακών ζωνών στη Ρωσία, αποτελούσε όμως ένα σχέδιο καθαρά γαλλικής έμπνευσης, που εξυπηρετούσε πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα μέσα στη γαλλική ζώνη επιχειρήσεων στη Νότια Ρωσία¹⁶. Η απόφαση, μάλιστα, να δοθεί η

14. Ε.Λ.Ι.Α. / Αρχείο Βενιζέλου / Φάκ. 9.5 / Έκθεση Σταυριδάκη προς Πολίτη, ό.π. σ. 14. Ο Σταυριδάκης σχολίαζε δεικτικά για τον αριθμό των δυνάμεων που κινητοποίησε η Γαλλία ότι: ... ήτο αυτόχρημα κομικώς δυσανάλογος προς την σοβαρότητα της καταστάσεως.

15. Ι.Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919/ Α/4/Ι-Α/5/VI / Αδοσίδης προς Υπουργείο Εξωτερικών, τηλ. αρ. 42844, Θεσσαλονίκη, αχρονολόγητο. Ο Γενικός Διοικητής της Μακεδονίας Αδοσίδης ανέφερε σχετικά με το ηθικό των γαλλικών στρατευμάτων: ... ενταύθα Γαλλικόν Στρατηγείον δεν αποβλέπει ευχαρίστως εις μελετωμένην εκστρατείαν [...] έχω λόγους νομιζώ ότι τοιαύτη διάθεσις δεν είναι άσχετος και προς δυσφορίαν ην εξέφρασαν γαλλικά στρατεύματα μεταβάσι Ρωσίαν. Πηβλ. και Αρχείο Δ.Ι.Σ. / Φακ. 263 Υποφ. Δ' / Έκθεση Νίδερ προς Υπουργείο Στρατιωτικών, αρ. 2413, Οδησσός, 18/31 Μαρτίου 1919.

16. Βλ. J. F. N. Bradley, «The Allies and Russia in the Light of French Archives (7 November 1917 - 15 March 1918)», *Soviet Studies* 16, 2 (Oct. 1964) 166-185 και Michael Jabara Carley, «The Origins of the French Intervention in the Russian Civil War, January-May 1918: A Reappraisal», *The Journal of Modern History* 48, 3 (Sept. 1976) 413-439. Οι εξαγγελίες της σοβιετικής ηγεσίας, μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917, για άμεση ειρήνευση χωρίς προσαρτήσεις και η πιθανότητα κατάρρευσης του Ανατολικού Μετώπου είχαν προκαλέσει έντονη κινητικότητα στο στρατόπεδο της Entente. Βρετανία και Γαλλία επιχείρησαν να συμφωνήσουν πάνω σε μια κοινή γραμμή δράσης, προκειμένου να συντονίσουν τις ενέργειές τους απέναντι στις σοβιετικές πρωτοβουλίες και στα νέα επιχειρησιακά δεδομένα. Αποτέλεσμα αυτών των προσπάθειών

ευθύνη του επιτελικού σχεδιασμού στον στρατηγό Philippe Berthelot, ο οποίος δεχόταν εντολές απ' ευθείας από το Παρίσι, διαχωρίζοντας, έτσι, στρατιωτικά τη δράση του από τη Στρατιά της Ανατολής, επιβεβαιώνει με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο τον γαλλικό χαρακτήρα της όλης επιχείρησης¹⁷. Συνακόλουθα και η ελληνική συμμετοχή καθίστατο, αναπόφευκτα, παροχή υπηρεσιών προς μία μόνο Δύναμη.

Αυτός ο απροκάλυπτα μονομερής γαλλικός χαρακτήρας των επιχειρήσεων αποτελούσε για τον Βενιζέλο ανεπιθύμητη εξέλιξη¹⁸. Αποτέλεσμα ήταν η αρχικά αυθόρμητη και ενθουσιώδης συναίνεση για αποστολή στρατού να παραχωρήσει τη θέση της σε μια σειρά προβληματισμών και αναστολών, που είχαν να κάνουν με επιμέρους πτυχές της εκστρατείας. Λίγο πριν από την αναχώρησή του από τη γαλλική πρωτεύουσα για την Ελλάδα, ο Βενιζέλος έδωσε εντολή στον Ρωμάνο να αποστείλει στον Franchet d'Espèrey, ο οποίος βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη, ένα τηλεγράφημα, το περιεχόμενο του οποίου ήταν δηλωτικό αυτών των ενδοιασμών και των δεύτερων σκέψεων που είχαν αρχίσει να κυριαρχούν στο μυαλό του πρωθυπουργού:

Παρακαλώ να δηλώσετε εις Γάλλον Αρχιστράτηγον ότι φόβος μεταδόσεως πνεύματος Μπολσεβικισμού κάμνει κυβέρνησιν να ενδοιάξη ως προς αποστολήν Ελληνικού Στρατού εις Ρωσσίαν και να αναμείνη άφιξιν Προέδρου [δηλ. του Βενιζέλου], όπως συνεννοηθή μετ' αυτού, πριν ή εγκρίνη τοιαύτην αποστολήν. Θα προσθέσετε δε ότι στρατεύματά

υπήρξε η συνάντηση στο Παρίσι, στις 23 Δεκεμβρίου 1917, με την οποία συμφωνήθηκε ο καταμερισμός αρμοδιοτήτων μεταξύ των δύο Συμμάχων, μέσω του ορισμού «επιχειρησιακών σφαιρών» στα εδάφη της πρώην Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Αποφασίστηκε, έτσι, σε περίπτωση μελλοντικής στρατιωτικής δραστηριότητας στη Ρωσία, οι Γάλλοι να ελέγξουν την περιοχή της Βεσσαραβίας, της Ουκρανίας, της Κριμαίας και γενικότερα τα εδάφη δυτικά της κοιλάδας του ποταμού Δον και οι Βρετανοί, από τη μεριά τους, να δραστηριοποιηθούν στις περιοχές του Καυκάσου, της Γεωργίας, της Αρμενίας και του Κουρδιστάν, καθώς και στις Βαλτικές χώρες στον Βορρά. Η συμφωνία αυτή, αν και πρωταρχικό στόχο είχε τη διαμόρφωση καλύτερων όρων στη διεξαγωγή του πολέμου κατά των Κεντρικών Αυτοκρατοριών, αντικατόπτριζε ξεκάθαρα τα ιδιαίτερα συμφέροντα και τις επιδιώξεις καθενός από τους δύο μεγάλους Συμμάχους, στις αντίστοιχες περιοχές.

17. Αρχείο Δ.Ι.Σ. / Φάκ. 263 / Υποφ. Ε' 1 / Συμπληρωματική έκθεση της εν Ουκρανία και Βεσσαραβίας εκστρατείας της II Μεραρχίας, «Πληροφορία στρατηγικής και πολιτικής φύσεως» (υποστρατήγου Βλαχόπουλου), σ. 1-2.

18. Βλ. Ν. Petsalis-Diomidis, «Hellenism in Southern Russia and the Ukrainian Campaign. Their Effect on the Pontus Question», *Balkan Studies* 132 (1972) 236. Τη δυσανεμία του για τον μονομερή γαλλικό χαρακτήρα της εκστρατείας εξέφρασε ο έλληνας πρωθυπουργός στον βρετανό πρεσβευτή στην Αθήνα Lord Granville, αμέσως μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα στις 2 Δεκεμβρίου 1918. Ήταν φανερό ότι ο Βενιζέλος προτιμούσε μια επέμβαση στη Ρωσία με ισόποση συμμετοχή γαλλικών και βρετανικών δυνάμεων, κάτι τέτοιο όμως δεν ήταν δυνατό να συμβεί.

μας είναι πάντοτε εις διάθεσιν Αρχιστρατήγου διά οιαδήποτε άλλην αποστολήν (επανάληψη της έμμεσης αναφοράς για ενδεχόμενες επιχειρήσεις στην περιοχή της Σμύρνης)¹⁹.

Ο Ρωμάνος, βιώνοντας από κοντά το κλίμα καχυποψίας και επιφυλακτικότητας που κυριαρχούσε σε ορισμένους πολιτικούς κύκλους στο Παρίσι, αναφορικά με τις ελληνικές διεκδικήσεις, ανέλαβε την πρωτοβουλία να μην αποστείλει το τηλεγράφημα που είχε αφήσει ο Βενιζέλος. Παράλληλα, προσπάθησε με συνέπεια να αναιρέσει τις όποιες επιφυλάξεις του πρωθυπουργού, προειδοποιώντας για τους πιθανούς διπλωματικούς κινδύνους:

Οφείλω δηλώσω ότι άρνησις ή έστω και έκφρασις ενδοιασμού ως προς αποστολήν στρατού εις Ουκρανίαν θα έχη αναμφιβόλως καταστρεπτικήν δι' ημέτερα συμφέροντα αποτελέσματα [...] Αν ήδη διατάσωμεν να υπαχθώμεν εις περί αποστολής εις Ουκρανίαν απόφασιν κινδυνεύωμεν να επιφέρωμεν καιρίων τραύμα εις εθνικήν υπόθεσιν. Το ότι φοβούμεθα επίδρασιν Μπολσεβικισμού αφ' ενός αποτελεί μείωσιν γοήτρου ημετέρου στρατού, εξ άλλου δε, θα εκληφθή αναμφιβόλως ως πρόθεσις προς αποφυγήν κόπων και κινδύνων εκστρατείας. Οι μεταξύ συμμάχων δυσμενώς προς ημάς διατιθέμενοι και επιδιώκοντες διαρκώς (να) μας αποκλείσωσι εξ επιχειρήσεων όπου δυνάμεθα φανώμεν προσφέροντες υπηρεσίας θα εκμεταλλευθώσι και παραμικράς υφ' ημών συζητήσεις του μέτρου, ως ελάχιστον συντελούντας κατά τελευταίον μόνον έτος εις κοινόν αγώνα, ενώ οι λοιποί σύμμαχοι επί 4 έτη επολέμησαν υφιστάμενοι υπερόγκους τοιαύτας (θυσίας). Η δι' ενός σώματος συμμετοχή μετά 3 Γαλλικών Μεραρχιών εις μέτρα επιβολής τάξεως εν Ρωσσία συσφίγγει σχέσεις μεταξύ δύο χωρών και δημιουργεί αναμφιβόλους προσθήκας εις δικαιώματα άτινα θα δυνηθώμεν εκμεταλλευθώμεν παρά κοινή γνώμη. Άλλως τε σπουδαίος κίνδυνος δεν δύναται υπάρξει αφού Γαλλικόν στραταρχείον θα λάβη πάντα μέτρα. [...] Ούτως εχόντων των πραγμάτων και της Γαλλικής Κυβερνήσεως, παρά την φαινομενικήν επιφύλαξίν της, ούσης διατεθειμένης να υποστηρίξη εν δυνατώ μέτρω τας ημετέρας βλέψεις, η ελαχίστη δυσκολία ως προς συμμετοχήν εις επιχειρήσιν εις ην ενδιαφέρεται η Γαλλία θέλει έχει ολέθρια αποτελέσματα²⁰.

Οι παραπάνω φόβοι του έλληνα πρεσβευτή δεν ήταν αβάσιμοι. Πράγ-

19. Ι.Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919/ Α/4/Ι-Α/5/VI / Ρωμάνος προς Υπουργείο Εξωτερικών, τηλ. αρ. 8063, Παρίσι, 16/29 Νοεμβρίου 1919.

20. Ι.Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919/ Α/4/Ι-Α/5/VI / Ρωμάνος προς Υπουργείο Εξωτερικών, τηλ. αρ. 8064, Παρίσι, 16/29 Νοεμβρίου 1919.

ματι, ο ίδιος ο Clemenceau είχε δηλώσει με σαφήνεια, πριν ακόμη οριστικοποιηθεί η συμμετοχή της Ελλάδας και ενώ υπήρχαν πληροφορίες για επιφυλακτικότητα κάποιων παραγόντων της χώρας, ότι: *αφού η Ελλάς μάς εγκαταλείπει και εγώ θα την εγκαταλείψω*²¹. Ο Ρωμάνος, ο οποίος εξελίχθηκε τελικά σε έναν από τους πλέον ένθερμους υποστηρικτές της συμμετοχής στην εκστρατεία, θορυβημένος από αυτές τις δηλώσεις προειδοποίησε εγκαίρως τον έλληνα πρωθυπουργό για τον κίνδυνο διπλωματικής απομόνωσης της χώρας ενόψει του Συνεδρίου της Ειρήνης²². Ο συνολικός ρόλος του Ρωμάνου στην οριστικοποίηση της απόφασης υπήρξε καταλυτικός. Όχι μόνο σκιαγράφησε με τα μελανότερα χρώματα τους πολιτικούς κινδύνους που ελλόχευαν σε περίπτωση άρνησης, αλλά και υποστήριξε με έμφαση την προβολή στον γαλλικό Τύπο της ελληνικής εμπλοκής, με σκοπό την καλλιέργεια ευμενούς κλίματος στη γαλλική κοινή γνώμη²³.

Γινόταν, επομένως, φανερό ότι η οριστικοποίηση της απόφασης για συμμετοχή της Ελλάδας στην εκστρατεία περνούσε αναπόφευκτα μέσα από το πρίσμα των διμερών ελληνογαλλικών σχέσεων. Η ιδιαίτερη σχέση εξάρτησης της χώρας από τη Βρετανία, στα τέλη του 1918, και η πολυήμερη παραμονή του Βενιζέλου στο Λονδίνο είχαν καλλιεργήσει κλίμα καχυποψίας στους πολιτικούς κύκλους στο Παρίσι²⁴. Η πιθανότητα μετατροπής της Ελλάδας σε

21. Από ελληνικής πλευράς ισχυρές επιφυλάξεις για τη σκοπιμότητα της εκστρατείας είχαν εκφραστεί από τον αρχηγό του Γενικού Επιτελείου Στρατού στρατηγό Παναγιώτη Δαγκλή, του οποίου οι σχέσεις με τον Βενιζέλο είχαν διαταραχτεί τους τελευταίους μήνες του 1918. Ως αποτέλεσμα αυτής της έντασης ο Δαγκλής αντικαταστάθηκε, την 21η Νοεμβρίου, από τον Λεωνίδα Παρασκευόπουλο. Ωστόσο, ο Παρασκευόπουλος στα απομνημονεύματά του αποφεύγει διακριτικά να κατονομάσει τους λόγους που οδήγησαν στην αποπομπή του προκατόχου του. Η διαφωνία του Δαγκλή αποτέλεσε την πρώτη ανοικτή έκφραση δυσοφορίας απέναντι στις σχεδιαζόμενες επιχειρήσεις, προερχόμενη μάλιστα από μια σημαντική προσωπικότητα της βενιζελικής παράταξης, βλ. Petsalis-Diomidis, «Hellenism in Southern Russia ...», 234, σημ. 21 και Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, *Αναμνήσεις 1896-1920*, τ. 2ος, Αθήνα: Πυρσός, 1934, σ. 3-4. Πρβλ. και S. P. Cosmin, *Dossiers Secrets de la Triple Entente (Grèce 1914-1922)*, Paris: Nouvelles Éditions Latines, 1969, σ. 388-389.

22. I.A.Y.E./K.Y./1919/ A/4/I-A/5/V1 / Ρωμάνος προς Υπουργείο Εξωτερικών, τηλ. αρ. 8072, Παρίσι, 17/30 Νοεμβρίου 1919: ... *Λαμβάνων υπ' όψει επικρατούσας ενταίθα αγαθής διαθέσεις κρίνω απολύτως ασύμφορον όπως οιοσδήποτε ενδοιασμός εκφρασθή εν σχέσει προς γνωστόν υμίν ζήτημα δηλ. αποστολήν στρατού εις Ρωσίαν*.

23. I.A.Y.E./K.Y./1919/ A/4/I-A/5/V1 / Ρωμάνος προς Υπουργείο Εξωτερικών, τηλ. αρ. 8274, Παρίσι, 23 Νοεμβρίου/6 Δεκεμβρίου 1919: [...] *Gouvernement devrait exiger de être mis journellement au courant des faits et gestes de nos troupes et télégraphier d'urgence ces renseignements aux Légations pour qu'elles puissent les communiquer à la presse lors des raisons d'ordre militaire ne l'empêche*.

24. Βλ. Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, *Μικταί Σελίδες*, τ. 3ος, Αθήνα 1967, σ. 764-766. Ο Μιχαλακόπουλος απέδιδε τις αντιδράσεις αυτές στην «εκ φύσεως αγγλοφοβία» του γαλλικού Τύπου.

κράτος δορυφόρο της Μεγάλης Βρετανίας αποτελούσε μια ιδιαίτερος απευκαταία προοπτική για τη γαλλική εξωτερική πολιτική. Κατά συνέπεια, η τελική συναίνεση για αποστολή στρατού στην Ουκρανία υπαγορεύτηκε από τη ρεαλιστική αποτίμηση των κινδύνων που μπορούσε να επιφέρει μια πιθανή άρνηση και λιγότερο από τις «αντιπροσφορές» ή «ανταλλάγματα» του γάλλου πρωθυπουργού. Με αυτή την έννοια, επρόκειτο περισσότερο για μια επιλογή με «αμυντικά» χαρακτηριστικά και λιγότερο με στοιχεία «διεκδικητικής» πολιτικής.

Ο Βενιζέλος επέστρεψε στην Ελλάδα στις 2 Δεκεμβρίου 1918 και αμέσως συναντήθηκε με τον στρατηγό d'Espérey στη Θεσσαλονίκη, προκειμένου να διευθετήσουν, από κοινού, ζητήματα υλικής προετοιμασίας και ανεφοδιασμού των μεταφερομένων μονάδων. Ο πρωθυπουργός έθεσε ως απαρέγκλιτο όρο την ισότιμη και ισομερή αντιμετώπιση των ελληνικών στρατευμάτων στα ζητήματα ανεφοδιασμού και υγειονομικής περίθαλψης. Άλλωστε, ήταν πολύ πρόσφατες οι αρνητικές εμπειρίες από τα προβλήματα υλικού ανεφοδιασμού, κατά την προετοιμασία εισόδου της χώρας στον Μεγάλο Πόλεμο και δεν επιθυμούσε την επανάληψη παρόμοιων περιστατικών. Ο d'Espérey υποσχέθηκε ... *να μην αποστείλη ελληνικά στρατεύματα εις Ουκρανίαν, ει μη εφ' όσον εξασφαλισθή αυτοίς ο αυτός ιματισμός με τα γαλλικά, ίση μερίς και αρτία υγειονομική υπηρεσία*²⁵. Ωστόσο, δεν έλειψαν πάλι τα προβλήματα, λόγω της μη τήρησης των συμβατικών υποχρεώσεων της γαλλικής επιμελητείας. Το γεγονός αυτό εξόργισε τον Βενιζέλο, αναγκάζοντάς τον να απειλήσει ακόμη και με ματαίωση της αποστολής²⁶. Στην πραγματικότητα, όμως, δεν ετίθετο τέτοιο ζήτημα, καθώς μια τέτοια απόφαση θα τίναζε στον αέρα προετοιμασίες μηνών και θα ισοδυναμούσε με άρνηση των προσωπικών δεσμεύσεων που είχε αναλάβει ο Βενιζέλος ενώπιον του Clemenceau. Ωστόσο, το ιδιαίτερος αυστηρό ύφος της «απειλής» αντανάκλούσε τις διαθέσεις του πρωθυπουργού απέναντι σε μια επιχείρηση που καθίστατο, οσημέραι, ολοένα πιο προβληματική και ανεπιθύμητη.

Η επιστροφή Βενιζέλου στην Αθήνα, στις 6 Δεκεμβρίου 1918, δεν συνοδεύτηκε από καμία αναφορά στην επικείμενη εκστρατεία. Αντίθετα μάλιστα, καταβλήθηκε ιδιαίτερη προσπάθεια προκειμένου να κρατηθεί το θέμα στο

25. Ι.Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919/ Α/4/Ι-Α/5/VI / Αδοσίδης προς Υπουργείο Εξωτερικών, τηλ. αρ. 42844, Θεσσαλονίκη, αχρονολόγητο.

26. Ι.Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919/ Α/4/Ι-Α/5/VI / Βενιζέλος προς Υφυπουργό Υγειονομικής Υπηρεσίας, τηλ. αρ. 493, Παρίσι, 30 Δεκεμβρίου/12 Ιανουαρίου 1919, ... *Δίδω υμίν σαφή και κατηγορηματικήν διαταγήν να διακόψητε αποστολήν στρατού εις Ν. Ρωσσίαν εφ' όσον δεν χορηγείται εις αυτόν ολόκληρον το ποσόν το οποίον είχεν αποφασισθή ως αναγκαίον διά να έχη ο στρατός μας όσα εφόδια και ο γαλλικός.*

παρασκήνιο των πολιτικών συζητήσεων και να μην πάρει μεγάλες διαστάσεις στον Τύπο και στην κοινή γνώμη. Εγκαινιάζοντας την ίδια ημέρα την έναρξη των εργασιών του κοινοβουλίου, ο Βενιζέλος αναφέρθηκε στη δυσκολία πραγμάτωσης του συνόλου των εθνικών διεκδικήσεων, εξαιτίας της «μικρότητας των θυσιών» και προανήγγειλε, εμμέσως, τη συνέχιση των επιχειρήσεων, κάνοντας λόγο ... *διά την προθυμίαν προς σταθεράς θυσίας της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού*²⁷. Την επομένη αναχώρησε πάλι για το Παρίσι, προκειμένου να προωθήσει τις ελληνικές θέσεις στο Συνέδριο της Ειρήνης. Έκτοτε, ο Βενιζέλος δεν ασχολήθηκε ξανά διεξοδικά με τα ζητήματα της εκστρατείας, παρά μόνο αποσπασματικά, πάντοτε με μεγάλη καθυστέρηση σε σχέση με την εξέλιξη των επιχειρήσεων και υπό την πίεση αυτών.

Στις 11 Δεκεμβρίου 1918 έλαβε χώρα η πρώτη και τελευταία συζήτηση στο ελληνικό κοινοβούλιο, σχετικά με τα θέματα της εκστρατείας. Συγκεκριμένα, οι σοσιαλιστές βουλευτές από τη Θεσσαλονίκη Αριστοτέλης Σιδέρης και Αλμπέρτος Κουριέλ κατέθεσαν επερώτηση ... *εάν επιβεβαιούται η φήμη περί συμμετοχής ελληνικών στρατευμάτων εις την κατά της Ρωσσίας εκστρατείαν και [...] ποία συμφέροντα του Ελληνικού Λαού απαντούσι ταύτην*²⁸. Ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Εμμανουήλ Ρέπουλης, ουσιαστικός ρυθμιστής και υπεύθυνος των εσωτερικών θεμάτων, καθ' όλη τη διάρκεια της απουσίας του Βενιζέλου στο Παρίσι, απάντησε ότι²⁹:

*Δεν υπάρχει έδαφος όπως αναπτυχθή η επερώτησις [...] εφ' όσον δεν υπάρχει τοιούτου γεγονός [...] επομένως οι βουλευταί δεν θα επιμεινωσιν επί του θέματος*³⁰.

Οι βουλευτές, όμως, «επέμειναν επί του θέματος» αναδεικνύοντας δύο σημαντικά ζητήματα α) αυτό της αποστράτευσης των ελληνικών στρατευμάτων και β) της νομιμότητας της στρατιωτικής επέμβασης στα εσωτερικά

27. Πρακτικά Βουλής των Ελλήνων, Κ' Περίοδος, Γ' Σύνοδος, Συνεδριάσις Ζ' της 23ης Νοεμβρίου/6ης Δεκεμβρίου 1918, σ. 1-2.

28. Στις εκλογές του Μαΐου 1915 το σοσιαλιστικό κόμμα της Θεσσαλονίκης είχε συνεργαστεί με το κόμμα του Δημητρίου Γούναρη, βλ. σχετικά Γεώργιος Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήνα: Εξάντας, 1979, σ. 70-71 και Φοίβος Ν. Γρηγοριάδης, *Διχασμός - Μ. Ασία (ιστορία μιας εικοσαετίας 1909-1930)*, τ. 1ος, Αθήνα: Κέδρηος, 1971, σ. 250-253.

29. Ο Ρέπουλης, στενός συνεργάτης του πρωθυπουργού και πρώην υπουργός του, είχε διοριστεί στις 14 Ιουνίου 1917 ως ο πρώτος στην κοινοβουλευτική ιστορία της Ελλάδας υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου. Στην πραγματικότητα είχαν ανατεθεί σε αυτόν, από τον ίδιο τον Βενιζέλο, διευθυμένα καθήκοντα, όπως λ.χ. η αναπλήρωση του πρωθυπουργικού αξιώματος, κατά τη διάρκεια της απουσίας της πολιτικής ηγεσίας στο Παρίσι, βλ. Αντώνης Μακροδημήτρης, *Οι Πρωθυπουργοί της Ελλάδος*, Αθήνα: Σιδέρης, 2001, σ. 132-133 και σημ. 259.

30. Πρακτικά Βουλής των Ελλήνων, Κ' Περίοδος, Γ' Σύνοδος, Συνεδριάσις Μ' της 29ης Νοεμβρίου/1ης Δεκεμβρίου 1918, σ. 5.

ζητήματα της Ρωσίας. Και πάλι, όμως, ο Ρέπουλης επιχείρησε να κλείσει το ζήτημα, διαφεύδοντας τις φήμες περί αποστολής στρατού, αναφέροντας απλά ότι ... *παν ό,τι πράττει η Κυβέρνησις εξυπηρετεί τα συμφέροντα ου μόνον του Ελληνικού Λαού, αλλά ολοκλήρου του Έθνους*³¹. Η προσπάθεια αποφυγής του κοινοβουλευτικού ελέγχου φανέρωνε την αμηχανία της κυβέρνησης να αιτιολογήσει στην κοινή γνώμη την εμπλοκή στην εκστρατεία. Ακόμη και μετά την αναπόφευκτη δημοσιοποίηση του θέματος ο ίδιος ο Βενιζέλος επιχείρησε να υποβαθμίσει έκταση της ελληνικής συμμετοχής. Σε συνέντευξη στην εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος* και σε ερώτηση για τους φόβους μήπως η παρουσία των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων στη Ρωσία καθυστερήσει τη διαδικασία της αποστράτευσης, ο πρωθυπουργός απάντησε:

*Οι φόβοι ούτοι είναι αβάσιμοι. Η συμβολή μας εις την Ρωσικήν Εκστρατείαν ΕΙΝΑΙ ΠΕΡΙΩΡΙΣΜΕΝΗ [υπογράμμιση της εφημερίδας]. Δεν θα υπερβεί τας τρεις Μεραρχίας. Η υποχρέωσις μας δεν υπερβαίνει την δύναμιν ταύτην, ην δεν ηδυνάμεθα ν' αρνηθώμεν, ζητηθείσαν, τόσω μάλλον, όσω εισήλθομεν τελευταίοι εις τον πόλεμον και είμεθα οι ολιγότερων παθόντες εξ αυτού. Αλλ' η συμμετοχή αύτη ΔΕΝ ΘΑ ΕΠΕΚΤΑΘΕΙ*³².

Λόγοι εσωτερικής πολιτικής υπαγόρευαν στον Βενιζέλο να κρατήσει χαμηλούς τόνους σχετικά με τα ζητήματα της εκστρατείας. Ωστόσο το εσωτερικό πολιτικό κόστος δεν αποτελούσε τη μοναδική αιτία που έκανε τον Βενιζέλο επιφυλακτικό. Η ενθουσιώδης υποδοχή της γαλλικής πρότασης στις αρχές Νοεμβρίου 1918 είχε, οριστικά πλέον, παραχωρήσει τη θέση της σε μια σειρά από σοβαρούς ενδοιασμούς, που αφορούσαν τόσο τις συνθήκες διεξαγωγής των επιχειρήσεων όσο και τις συνέπειες σε περίπτωση αρνητικής έκβασης αυτών. Με επιστολή προς τον Ρέπουλη, στις 25 Δεκεμβρίου 1918, ο Βενιζέλος εξέφρασε τις αναστολές και τη δυσφορία του απέναντι στο όλο γχείρημα:

... Διά την εκστρατείαν εις Ρωσίαν ουδέν ακόμη απεφασίσθη. Εύχομαι να μη γίνη τελικώς η εκστρατεία, διότι το έργον εν Ρωσία εμφανίζεται δυσκολώτερον και κινδυνωδέστερον ή όσον αρχικώς υπετίθετο, διά τούτο δε αντιτίθεται ισχυρώς εις αυτό μέγα μέρος της κοινής γνώμης. Αλλωστε η εκδηλωθείσα προθυμία ημών όπως μετάσχωμεν δι' ενός

31. Εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι ο διαχωρισμός «ελληνικού Λαού» και «ελληνικού Έθνους», δηλωτικός του αλτρωτικού οράματος για την τελική επανένωση όλων των Ελλήνων κάτω από την ίδια στέγη του έθνους-κράτους.

32. Εφημερίδα, *Ελεύθερος Τύπος*, Κυριακή 17/30 Φεβρουαρίου 1919.

*Σώματος Στρατού της εκστρατείας ταύτης, αν αυτή αποφασισθή, καθ' εαυτήν ήδη μοι δίδει δικαιώματα τινά εις ευμενεστέραν κρίσιν των δικαίων μας ...*³³.

Πώς ερμηνεύεται αυτή η απροθυμία του έλληνα πρωθυπουργού και πώς επηρέασε τη στάση του απέναντι στις σχεδιαζόμενες επιχειρήσεις; Οι λόγοι που είχαν υπαγορεύσει τη συμμετοχή της Ελλάδας στην εκστρατεία δεν είχαν καμία απολύτως σχέση με τον πολιτικό και οικονομικό χαρακτήρα της γαλλικής επέμβασης στη Μεσημβρινή Ρωσία³⁴. Με την προφορική και μόνο αποδοχή της γαλλικής πρότασης ο πρωταρχικός στόχος του Βενιζέλου, η ενίσχυση δηλαδή του φιλοσυμμαχικού προφίλ της χώρας, είχε ήδη επιτευχθεί. Από το σημείο εκείνο και έπειτα (τέλη Δεκεμβρίου 1918) η ίδια η εκστρατεία αποτελούσε για την κυβέρνηση μία συμβατική όσο και ανεπιθύμητη υποχρέωση, ένα βάρος που καλούνταν να φέρει με τις λιγότερες, δυνατόν, αρνητικές συνέπειες. Ο Βενιζέλος είχε αντιληφθεί εγκαίρως το θνησιγενές της όλης επιχείρησης και προβληματιζόταν για το ενδεχόμενο πολιτικό κόστος. Το σύνολο αυτών των επιφυλάξεων καθόρισε την τοποθέτησή του απέναντι στην εκστρατεία. Μην έχοντας χρονικά περιθώρια να ασχοληθεί διεξοδικά, ο Βενιζέλος επεδίωξε να αποσυνδέσει την ελληνική συμμετοχή από κάθε εμπλοκή στην πολιτική ουσία της εκστρατείας και στα συμφέροντα που αυτή προωθούσε. Γι' αυτό και χαρακτήριζε, σε κάθε ευκαιρία, τον ρόλο του Εκστρατευτικού Σώματος ως καθαρά «επιχειρησιακού» (executive)³⁵. Όταν, μάλιστα, στις αρχές Ιανουαρίου 1919, έπειτα από πληροφορίες πως η γαλλική κυβέρνηση απέδιδε ευθύνη και πρωτοβουλία στην Ελλάδα για την αποστολή στρατού στην Ουκρανία, ο Βενιζέλος, θορυβημένος από αυτή την αναπάντεχη «πολιτική εμπλοκή», έσπευσε να ξεκαθαρίσει πλήρως το ζήτημα και συνέναμα να αποσαφηνίσει τον χαρακτήρα της ελληνικής συμμετοχής³⁶:

33. Μουσείο Μπενάκη / Αρχείο Βενιζέλου 173 / Φάκ. 314 / Βενιζέλος προς Ρέπουλη, επιστολή, Παρίσι, 12/25 Δεκεμβρίου 1918. Πρβλ. και *Ταχυδρόμος*, έτος ΙΣΤ, αρ. 792, Αθήνα 13 Ιουνίου 1969.

34. Χωρίς να μπορεί εδώ να γίνει, έστω συνοπτική, παρουσίαση του οικονομικού χαρακτήρα της γαλλικής πρωτοβουλίας για επέμβαση στην Ουκρανία, υπενθυμίζεται απλά ότι είχε να κάνει με τη διαγραφή των τσαρικών χρεών από το καθεστώς των Μπολσεβίκων, πράξη που είχε θίξει κατεστημένα οικονομικά συμφέροντα και επενδύσεις ετών γάλλων κεφαλαιούχων στην ευρύτερη περιοχή. βλ. ενδεικτικά Jean Xydias, *L'intervention française en Russie, 1918-1919*, Paris: Éditions de France, 1927 και René Girault, «Problèmes de l'impérialisme économique français en Russie à la veille de la première guerre mondiale», *Revue du Nord*, (avril-juin 1975) 123-131.

35. Greek Delegation to the Peace Conference, M. E. K. Venizelos to M. Clemenceau, Paris, 15 November 1919, στο E. L. Woodward-Rohan Butler (επιμ.), *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, First Series, Vol. II 1919, London 1947, σ. 352-353.

36. Η αναπάντεχη «πολιτική εμπλοκή» αφορούσε το εξής περιστατικό: Όταν στις αρχές

... Η πρόταση αποστολής τριών Μεραρχιών στη Μεσημβρινή Ρωσία δε διατυπώθηκε από τον στρατηγό Franchet d'Espérey σε συνεργασία με την ελληνική κυβέρνηση. Η τελευταία, μην έχοντας καμία πληροφορία που να της επιτρέπει να γνωρίζει τι συμβαίνει στη Ρωσία, δε θα μπορούσε να αναλάβει την πρωτοβουλία αποστολής αυτών των στρατευμάτων. Ο στρατηγός Franchet d'Espérey πληροφόρησε τον αρχιστράτηγο του ελληνικού στρατού ότι σύμφωνα με μια απόφαση του Ανωτάτου Συμβουλίου Πολέμου των Βερσαλλιών, τρεις ελληνικές Μεραρχίες έπρεπε να σταλούν στη Μεσημβρινή Ρωσία. Για να τηρηθεί αυτή η απόφαση η ελληνική κυβέρνηση δέχτηκε να είναι το Α΄ Σώμα Στρατού αυτό που θα αναλάβει αυτή την αποστολή. Θεώρησα χρήσιμο να κάνω αυτή τη μικρή διόρθωση ώστε να μην είναι δυνατή οποιαδήποτε παρεξήγηση σχετικά με την πρωτοβουλία αποστολής αυτών των στρατευμάτων. Οι Σύμμαχοι αποφάσισαν πως το κοινό συμφέρον επέβαλε αυτή την αποστολή στη Μεσημβρινή Ρωσία. Η ελληνική κυβέρνηση θεώρησε καθήκον της να συμμορφωθεί σε αυτήν την απόφαση ...³⁷.

Από το πιο πάνω έγγραφο γινόταν φανερό ότι πρόθεση του Βενιζέλου ήταν να αποστασιοποιηθεί πλήρως από κάθε έννοια πολιτικής ευθύνης ή έστω συνυπευθυνότητας. Οι Σύμμαχοι είχαν την πρωτοβουλία αποστολής στρατού στη Ρωσία και αυτοί έπρεπε να αναλάβουν εξ ολοκλήρου την ευθύνη. Με τον τρόπο αυτό ο έλληνας πρωθυπουργός επεδίωξε την πολιτική απεμπλοκή, μιας και δεν μπορούσε να αποφύγει τη στρατιωτική εμπλοκή. Επιχειρώντας να «αποχρωματιστεί» πολιτικά η ελληνική συμμετοχή, ο Βενιζέλος διεκδίκησε για τη χώρα και την κυβέρνησή του προστασία από οποιοδήποτε κόστος, σε περίπτωση αρνητικής έκβασης των επιχειρήσεων. Έτσι ερμηνεύεται και η απόφαση για πλήρη υπαγωγή των ελληνικών μονάδων σε γαλλική διοίκηση, η οποία ισοδυναμούσε ουσιαστικά με έμμεση μετάθεση των στρατιωτικών ευθυνών στη γαλλική πλευρά.

Ο Βενιζέλος επέλεξε συνειδητά να μην ασχοληθεί με την ουσία της εκστρατείας και με τις πολιτικές προεκτάσεις της. Δεν υπήρχε, άλλωστε, ξεκά-

Ιανουαρίου 1919 ο Βενιζέλος ζήτησε από τη γαλλική κυβέρνηση πληροφόρηση σχετικά με την έναρξη αποστολής των ελληνικών Μεραρχιών στη Ρωσία, έλαβε την απάντηση ότι αυτή είχε εγκριθεί, έπειτα από πρόταση που είχε κατατεθεί από τον στρατηγό d'Espérey και τον Γενικό Επιτελάρχη στρατηγό Grammat, κατόπιν συνεργασίας τους με την ελληνική κυβέρνηση. Ο Βενιζέλος, θορυβημένος από αυτή την «ανακρίβεια», η οποία έκρυβε πολλαπλούς κινδύνους, έσπευσε να «διορθώσει» τα πράγματα και να αποσαφηνίσει τον χαρακτήρα της ελληνικής συμμετοχής, βλ. Μουσείο Μπενάκη / Αρχείο Βενιζέλου 173 / Φάκελος 17 (Υπουργείο Εξωτερικών Ιανουάριος-Απρίλιος 1919) / Βενιζέλος προς Pichon, επιστολή, αρχές (;) Ιανουαρίου 1919.

37. Στο ίδιο, (μετάφραση από τα γαλλικά).

θαρη εικόνα σχετικά με το καθεστωτικό ζήτημα στη Ρωσία. Κατά συνέπεια, δεν ευσταθεί η άποψη ότι η συμμετοχή στην εκστρατεία της Ουκρανίας είχε χαρακτήρα αντισοβιετικό, ακριβώς γιατί στη δεδομένη χρονική στιγμή δεν υπήρχε από την πλευρά της κυβέρνησης αποκρυσταλλωμένη αντισοβιετική πολιτική³⁸. Η απάντηση του υπουργού εξωτερικών της Γαλλίας Stephen Pichon ξεκαθάριζε πλήρως το ζήτημα της πρωτοβουλίας και εμμέσως το ζήτημα των πολιτικών ευθυνών αυτής:

Η πρωτοβουλία αποστολής στη Ρωσία τριών ελληνικών Μεραρχιών ελήφθη από τη γαλλική κυβέρνηση, με την ιδιότητα της εντολοδόχου της Entente, προς εκτέλεση της γαλλοβρετανικής συμφωνίας του Δεκεμβρίου 1917, η οποία καθόριζε πως η Ουκρανία και η Κριμαία θα συμπεριλαμβάνονταν στη ζώνη δράσης που δόθηκε στη Γαλλία³⁹.

Η παρουσία, ωστόσο, συμπαγών ελληνικών πληθυσμών σε όλες τις περιοχές των επιχειρήσεων αναδείκνυε προβλήματα καθαρά πολιτικής φύσεως, που καθιστούσαν προβληματικό τον διαχωρισμό του «επιχειρησιακού» από τον «πολιτικό» χαρακτήρα της δράσης του Εκστρατευτικού Σώματος. Προβλήματα που είχαν να κάνουν με τις σχέσεις των ελληνικών κοινοτήτων με τον εντόπιο πληθυσμό, την εν γένει τοποθέτησή τους απέναντι στο νέο σοβιετικό καθεστώς και τη στάση τους απέναντι στη συμμαχική επέμβαση. Ζητήματα που κλήθηκαν, εκ των πραγμάτων, να αντιμετωπίσουν οι έλληνες αξιωματικοί, όντας αναρμόδιοι για κάτι τέτοιο και χωρίς κατάλληλη καθοδήγηση, εξαιτίας, ακριβώς, των αποστάσεων που από την πρώτη στιγμή επιχείρησε να κρατήσει η ελληνική ηγεσία από τις πολιτικο-οικονομικές διαστάσεις της εκστρατείας. Κατά συνέπεια, η προσπάθεια του Βενιζέλου να κρατήσει την ελληνική συμμετοχή σε ένα καθαρά «επιχειρησιακό» επίπεδο, καθίστατο, όπως θα δούμε αναλυτικότερα, εγχείρημα ανεδαφικό και μη πραγματοποιήσιμο. Η στρατιωτική εμπλοκή στη Ρωσία βρισκόταν σε άρρηκτη σχέση με τις πολιτικές συνδηλώσεις και προεκτάσεις της. Άλλωστε, η χρήση του στρατού ως μέσο για την άσκηση εξωτερικής πολιτικής προσέδιδε, σχεδόν εξ ορισμού, σαφέστατο πολιτικό χαρακτήρα στον ρόλο του Εκστρατευτικού Σώματος.

38. Ο αντισοβιετικός χαρακτήρας της ελληνικής συμμετοχής υποστηρίζεται στα έργα των Γιάννη Κορδάτου, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τ. 5ος, Αθήνα 1958, σ. 520-524· Ορφέα Οικονομίδη, *Ο μεγάλος Οκτώβρης και η Ελλάδα*, Αθήνα: Κάκτος, 1979· Ανδρέα Ζαπάντη, *Ελληνοσοβιετικές σχέσεις, 1917-1941*, Αθήνα: Εστία, 1989 και Κώστα Αυγητίδη, *Η Στρατιωτική Επέμβαση των Καπιταλιστικών Χωρών ενάντια στη Σοβιετική Ρωσία και η Ελλάδα (1918-1920)*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1999.

39. Μουσείο Μπενάκη / Αρχείο Βενιζέλου 173 / Φάκ. 17 (Υπουργείο Εξωτερικών Ιανουάριος-Απρίλιος 1919) / Pichon προς Βενιζέλο, επιστολή, Παρίσι, 10 Ιανουαρίου 1919 (ν.η.). Με αυτό τον τρόπο ξεκαθαριζόταν πλήρως και ο γαλλικός χαρακτήρας της εκστρατείας.

Ο Βενιζέλος από το Παρίσι και το Υπουργείο Εξωτερικών είχαν σαφή γνώση των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι Έλληνες της Ρωσίας, καθώς και του κινδύνου διώξεων σε περίπτωση αποτυχίας των επιχειρήσεων. Σε έκθεση που είχε υποβάλει ο πρόξενος της Ελλάδας στη Σεβαστούπολη Αποστολίδης προς τον Πολίτη, στις 24 Δεκεμβρίου 1918, έναν μήνα, δηλαδή, πριν από την αποβίβαση των πρώτων ελληνικών μονάδων στην Οδησό, έκανε λόγο για τις τεταμένες σχέσεις των Ελλήνων της Κριμαίας με τον εντόπιο ταταρικό πληθυσμό και τους Μπολσεβίκους, καθώς και για τις διώξεις που είχαν υποστεί οι ομογενείς, καθ' όλη τη διάρκεια του 1918⁴⁰. Αλλά και ο πρεσβευτής στη Μόσχα Περικλής Αργυρόπουλος, ήδη από τις 22 Δεκεμβρίου 1918, είχε προειδοποιήσει την ελληνική κυβέρνηση για τον πιθανό κίνδυνο να «αντιμετωπιστούν βιαίως» οι Έλληνες της Νοτίου Ρωσίας από το νέο σοβιετικό καθεστώς, εξαιτίας της στρατιωτικής εμπλοκής της χώρας στην εκστρατεία⁴¹. Πρότεινε, μάλιστα, την έγκαιρη λήψη μέτρων προστασίας, όπως την απειλή χρήσης αντιποίνων στους Ρώσους αιχμαλώτους⁴². Αλλά και αντιβενιζελικοί κύκλοι στην Αθήνα είχαν εγκαίρως προβλέψει τις πιθανές αρνητικές συνέπειες των επιχειρήσεων⁴³.

Παρά τους πιθανούς κινδύνους για τον ελληνισμό της Ρωσίας, ο Βενιζέλος ανέλαβε συνειδητά το ρίσκο της συμμετοχής, στοχεύοντας, όμως, σε έναν καθαρά επικουρικό ρόλο για τον ελληνικό στρατό. Με την ανάγκη εξασφάλισης της μεγαλύτερης δυνατής υποστήριξης από τους Συμμάχους να κυριαρχεί στον πολιτικό σχεδιασμό του πρωθυπουργού και το αλτρωτικό όραμα για τη Σμύρνη να επισκιάζει κάθε άλλο ζήτημα εξωτερικής πολιτικής, ο πιθανός κίνδυνος για τους ομογενείς δεν μπορούσε να αποτελέσει ανασταλτικό παράγοντα για την ελληνική εμπλοκή στην Ουκρανία.

40. I.A.Y.E./K.Y./1919/ A/5/IV (5) / Έκθεση Αποστολίδη, αρ.127, Παρίσι, 11/24 Δεκεμβρίου 1918.

41. I.A.Y.E./K.Y./1919/ A/4/I / Αργυρόπουλος προς Πολίτη, αρ. πρωτ. 12516, Στοκχόλμη, 9/22 Δεκεμβρίου 1918: *Situation nombreux ressortissants Grèce en Russie semble très précaire par suite de la coopération des troupes Grecques à l'action militaire des allies. [...] Nous devons donc craindre les pires sévices.*

42. I.A.Y.E./K.Y./1919/ A/4/I / Αργυρόπουλος προς Πολίτη, τηλ. αρ. 576, Στοκχόλμη, 15/28 Δεκεμβρίου 1918: *Dans tous les cas il faut prendre certaines mesures de protection en faveur très nombreux Grecs qui risquent semble t'il à être molestés sérieusement. On pourrait peut être prier Gouvernement Français assimiler nos ressortissants aux siens.*

43. Ο Φίλιππος Δραγούμης έγραφε σχετικά: *Ο κόσμος έχει αγανακτήσει για την εκστρατεία αυτή. Και εμπρός από το ζήτημα της κατατριβής του άνθους του ελληνικού λαού για ζητήματα και σε τόπους που δε μας ενδιαφέρουν, η εκστρατεία αυτή είναι αστεία. [...] και το χειρότερο τόσες εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες ζουν στη Ρωσία, όχι μόνο ανενόχλητες από τους Μπολσεβίκους μα και με ειδικώς προνομιακή θέση στην εκτίμησή τους. Και τώρα μ' όλο το δίκιο τους θα τους καταδιώξουν σαν τους άλλους ξένους, βλ. Φίλιππος Σ. Δραγούμης, Ημερολόγιο. Διχασμός 1916-1919, Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη, 1995, σ. 250-251.*

β) Ο ελληνισμός της Νοτίου Ρωσίας και ο χαρακτήρας της υποδοχής του Εκστρατευτικού Σώματος

Ο ελληνισμός της Νοτίου Ρωσίας είχε υποφέρει πολύ κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ιδιαίτερα κατά την τελευταία περίοδο της γερμανικής κατοχής της Ουκρανίας και της πολιτικής αναρχίας που την ακολούθησε. Η κατάσταση επιδεινώθηκε ακόμη περισσότερο μετά τη συρροή χιλιάδων προσφύγων από την περιοχή του Πόντου, εξαιτίας των πολεμικών συγκρούσεων στα σύνορα Τουρκίας-Ρωσίας, κατά τη διάρκεια των ετών 1917-1918⁴⁴. Μέσα σε συνθήκες επαναστατικού αναβρασμού, οι ομογενείς μπλέχτηκαν στη διεκυστίδα της αναμέτρησης επαναστατών και αντεπαναστατών, στις αναταραχές που προκάλεσαν οι αλληπάλληλες εξωτερικές επεμβάσεις (πρώτα οι Γερμανοί και στη συνέχεια οι Σύμμαχοι), αλλά και στις εσωτερικές έριδες μεταξύ των διαφόρων εθνοτήτων (εθνικό αυτονομιστικό κίνημα Ουκρανίας).

Οι Έλληνες της Ρωσίας βρέθηκαν, κυριολεκτικά, εν μέσω διασταυρούμενων πυρών, είτε «Κόκκινων» είτε «Λευκών», και παρασύρθηκαν στη δίνη αντίρροπων δυνάμεων και συγκρουόμενων συμφερόντων, που αδυνατούσαν να κατανοήσουν και να ελέγξουν⁴⁵. Για τον λόγο αυτό προσπάθησαν να οργανωθούν πολιτικά, πάνω σε βάση εθνική, προκειμένου να επιβιώσουν και να επιτύχουν την προστασία τους από κάθε λογής κινδύνους. Η «Εθνική Συνέλευση» που συγκλήθηκε στην Τιφλίδα της Γεωργίας στις 5 Μαΐου 1917 και το «Πανελλήνιον Συνέδριον» στο Ταγαρτογ, τον Ιούλιο του ίδιου έτους, είχαν ακριβώς αυτό τον στόχο, να προωθήσουν τη συνεργασία και οργάνωση

44. Μιχαήλ Χρ. Αιλιανός, *Το έργο της Ελληνικής Επιτροπής Περιθάλψεως*, Αθήνα 1921, σ. 83. Οι Έλληνες που κατέφυγαν ή εκποτίστηκαν στη Ρωσία στη διάρκεια του πολέμου υπολογίζονται σε 85.000, πολλοί από τους οποίους βρήκαν καταφύγιο στην Οδησό, στη Χερσόνα, στη Σεβαστούπολη και στην Ευπατορία, σε περιοχές δηλαδή όπου έλαβαν χώρα οι συμμαχικές επιχειρήσεις.

45. Ι.Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919/ Α/5/VI / Έκθεση Ζήωνος προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 27, Νοβοροσίσκ, 19 Ιανουαρίου 1919 και Ι.Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919/ Α/5/VI / Έκθεση Ε. Κούκου προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 6009, Αθήνα, 20 Ιουνίου 1919. Ο Έλληνας πρόξενος στο Νοβοροσίσκ, Φ. Ζήωνος, ανέφερε χαρακτηριστικά για τα παθήματα των Ελλήνων από τις συνεχείς εναλλαγές εξουσίας μεταξύ επαναστατών και αντεπαναστατών: *Κατά τούτο μόνον διαφέρει (η συμπεριφορά) των Μπολσεβίκων, ότι εκείνοι έφερον ένδυμα στρατιώτου ενώ οι νυν ληστεύοντες (Ρώσοι Εθελοντές) φέρουσιν ένδυμα αξιωματικού. [...] Εν γένει δύναμι να είπω, εις τα καταληφθέντα παρά του εθελοντικού στρατού μέρη η κατάσταση είναι πλέον ή όσον επί Μπολσεβίκων απελπιστική. Παρόμοιες πληροφορίες διαβίβαζε και ο Ευστάθιος Κούκος, εκπρόσωπος των Ελλήνων της Μαριούπολης: ... οι Μαριουπολίται ευρέθησαν μεταξύ δύο πυρών, των εθελοντών και των Μπολσεβίκων, οίτινες αμφοτέροι κατέσφαξαν και διήρπασαν τας περιουσίας των. Πρβλ. και Κώστας Τσαλαχούρης, *Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης, 1750-1939*, Αθήνα: Λιβάνης, χ.χ. (1992), σ. 71-80, όπου δημοσιεύεται το μεγαλύτερο μέρος των εκθέσεων.*

όλων των ελληνικών κοινοτήτων σε πανρωσική κλίμακα. Παρά τη σχετικά μικρή τους επιτυχία, οι προσπάθειες αυτές αντανακλούσαν την αγωνιώδη προσπάθεια των Ελλήνων να επιβιώσουν μέσα σε συνθήκες βίας, αναρχίας και πολιτικής αστάθειας⁴⁶.

Στην πόλη της Οδησού, κύρια εστία των επιχειρήσεων, ζούσε μια πολυάριθμη και εύρωστη ελληνική κοινότητα, με βαθιές ρίζες στην ιστορία, η οποία δραστηριοποιούνταν κυρίως στην εμπορία σιτηρών, βαμβακιού και δερμάτων, αλλά και σε πολλές άλλες τριτογενείς παραγωγικές επιχειρήσεις⁴⁷. Ο καθαρά αστικός χαρακτήρας της οργάνωσης, της δομής, της λειτουργίας και της ιδεολογίας της κοινότητας έκανε τους Έλληνες επιφυλακτικούς απέναντι σε οποιαδήποτε προσπάθεια μεταβολής των παραδοσιακών κοινωνικών και οικονομικών δομών και τους τοποθετούσε, σχεδόν εξ ορισμού, στους αντίποδες του νέου πολιτικού συστήματος που πρόσβευε και προωθούσε ο Μπολσεβικισμός⁴⁸. Κατά συνέπεια, η πλειονότητα των Ελλήνων της Οδησού τάχθηκε εναντίον του νέου σοβιετικού καθεστώτος.

Μέσα σε αυτό το κλίμα, η προσφυγή στη συμπαράσταση και στη στήριξη της ελληνικής κυβέρνησης φάνταζε ως μοναδική λύση. Δεκάδες εκκλήσεις για προστασία, συχνά υπερβολικές στις αξιώσεις τους, έφτασαν στην Ελλάδα, ζητώντας ενεργή παρέμβαση στα εσωτερικά ζητήματα της επαναστατημένης Ρωσίας⁴⁹. Ο πρόξενος στη Σεβαστούπολη Αποστολίδης είχε ενημερώσει προσωπικά τον Βενιζέλο, ήδη από τον Δεκέμβριο του 1918, για τις προσδοκίες που έτρεφαν οι Έλληνες της Ρωσίας για βοήθεια από την ελληνική κυβέρνηση και είχε προειδοποιήσει για τον τρόπο που επρόκειτο να «μεταφραστεί» η παρουσία του Εκστρατευτικού Σώματος στην περιοχή:

... Εάν αι κατά των Μπολσεβίκων επιχειρήσεις άρξωνται από της Μεσημβρινής Ρωσίας με βάσιν την Σεβαστούπολιν, τότε [...] η παρουσία και Ελληνικού Στρατού θα σημάνει συναγερομόν ουχί μόνον των Ελλήνων Κριμαίας, αλλά ολοκλήρου του ελληνισμού της Ρωσίας, όστις θα παράσχη μεγίστην συμβολήν και θα είναι έτοιμος να υποστή και

46. Για όλα τα ζητήματα της ιστορίας του ελληνισμού της Ρωσίας βλ. Ι. Κ. Χασιώτης (επιμ.), *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1997, όπου και πλήρης βιβλιογραφία στο τέλος.

47. Για την ιστορία των Ελλήνων της Οδησού βλ. ενδεικτικά Κωνσταντίνος Παπουλίδης, *Οι Έλληνες της Οδησού*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 1999 και Patricia Herlihy, «The Greek Community in Odessa, 1861-1917», *Journal of Modern Greek Studies* 7/2 (Οκτ. 1989) 235-252.

48. Βλ. Χασιώτης, *ό.π.*, σ. 225-229.

49. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Ιωάννη Κέπετζη, εκπροσώπου των Ελλήνων της Ν. Ρωσίας, ο οποίος καλούσε την ελληνική κυβέρνηση να αναλάβει μεγάλης κλίμακας στρατιωτικές επιχειρήσεις στην περιοχή της Κριμαίας, για την προστασία των Ελλήνων της περιοχής, βλ. Χασιώτης, *ό.π.*, σ. 230 και 298.

τας μεγαλυτέρας θυσίας εις αίμα, προς επιτυχίαν του επιδιωκομένου σκοπού ...⁵⁰.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες ο ελληνικός στρατός έγινε δεκτός από τον εντόπιο ελληνικό πληθυσμό ως «απελευθερωτικός». Οι ομογενείς αισθάνθηκαν ότι είχαν εισακουστεί επιτέλους οι δεκάδες εκκλήσεις τους για βοήθεια και διερμήνευσαν την παρουσία του Εκστρατευτικού Σώματος ως φορέα για την προστασία τους⁵¹. Συγχρόνως, όμως, η παρουσία ενόπλων δυνάμεων στην Οδησσό και σε άλλες πόλεις (Νικολάιεφ, Χερσώνα, Σεβαστούπολη, Συμφερούπολη, Γιάλτα, Ευπατορία) έθεσε τους Έλληνες μπροστά σε ένα αδιέξοδο δίλημμα: υπέρ ή κατά της επέμβασης; Λειτουργήσε, δηλαδή, ως καταλύτης στο να εκδηλωθούν ανοικτά πλέον εναντίον της Επανάστασης των Μπολσεβίκων, αποστερώντας κάθε περιθώριο προσαρμογής στη νέα πολιτική κατάσταση και εμπλέκοντας το σύνολο του ελληνισμού σε μια συγκρουσιακή σχέση με το νέο σοβιετικό καθεστώς⁵².

Στις 20 Φεβρουαρίου 1919, ο Kistian Rakovski, πρόεδρος της προσωρινής σοβιετικής κυβέρνησης της Ουκρανίας, απέστειλε επιστολή διαμαρτυρίας προς την ελληνική κυβέρνηση, εξαπολύοντας απειλές για την ακεραιότητα των ελληνικών κοινοτήτων⁵³. Μέρος της πολιτικής ηγεσίας στην Αθήνα φάνηκε να θορυβείται από αυτή την εξέλιξη⁵⁴. Αν και οι συγκεκριμένες απειλές

50. I.A.Y.E./K.Y./1919/ A/5/IV (5) / Έκθεση Αποστολίδη, Αρ. 127, Παρίσι, 11/24 Δεκεμβρίου 1918.

51. Χαρακτηριστικά ήταν τα λόγια του προέδρου της ελληνικής κοινότητας της Οδησσού Ελευθερίου Παυλίδη, κατά τη διάρκεια της μεγαλοπρεπούς υποδοχής του Εκστρατευτικού Σώματος: ... η ομογένεια είναι πανευτυχής, διότι βλέπει την σωτηριάν της πόλεως της Οδησσού εξησφαλισμένην υπό του ενδόξου Ελληνικού Στρατού, που εκστρατεύει τώρα μακράν της πατρίδος, διά να βοηθήση τους συμμάχους εις τον αγώνα, υπέρ των ελευθεριών της ανθρωπότητας ..., βλ. Ελευθέριος Παυλίδης, *Ο Ελληνισμός της Ρωσσίας και τα 33 χρόνια του εν Αθήναις Σωματείου των εκ Ρωσσίας Ελλήνων*, Αθήνα 1953, σ. 54 κ.ε.

52. Λίγους μήνες μετά, τον Μάιο του 1919, ο ελληνικός στρατός γινόταν για δεύτερη φορά δεκτός ως «απελευθερωτικός», αυτή τη φορά στη Σμύρνη, λειτουργώντας κι εκεί ως καταλύτης για την εκδήλωση ακραίων συμπεριφορών από την πλευρά των Ελλήνων της περιοχής, βλ. Γιάννης Στεφανίδης, «Η δημιουργία της Μεγάλης Ελλάδας», στο Θ. Βερέμης - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 210 κ.ε.

53. Βλ. Petsalis-Diomidis, «Hellenism in Southern Russia ...», 240 και Ζαπάντης, *ό.π.*, σ. 56-57.

54. I.A.Y.E./K.Y./1919/ A/5/VI / Διομήδης προς Πολίτη, τηλ. αρ.2299, Αθήνα, 14/27 Ματίου 1919 και Μουσείο Μπενάκη / Αρχείο Ρωμάνου / Φάκελος Πρεσβεία Παρισίων Ιανουάριος-Απρίλιος 1919 / Διομήδης προς Πολίτη, χωρίς αριθμηση, Αθήνα, 14/27 Μαρτίου 1919. Ο αναπληρωτής υπουργός εξωτερικών, Αλέξανδρος Διομήδης, προειδοποιούσε: *Κατά αλληπαλλήλους πληροφορίας αξιοπίστων προσώπων ερχομένας εκ Ρωσσίας εκεί ομογενείς ευρίσκονται εκτεθειμένοι εις άκρον κίνδυνον αφ' ότου εγνώσθη ότι Ελληνικός Στρατός απεστάλη προς καταπολέμησην Ρωσσικού καθεστώτος. Νομίζω χρήσιμον υπομνήσω υμίν υπ. αριθ. 1551 τηλεγράφημα*

είχαν, κατά κύριο λόγο, στόχο να λειτουργήσουν ως μοχλός πίεσης για την απόσυρση των ελληνικών στρατευμάτων, φανέρωναν ξεκάθαρα ότι η Μόσχα ερμηνεύε τη συμμετοχή της Ελλάδας ως εμπλοκή στα εσωτερικά της ζητήματα και, συνακόλουθα, τους ελληνικούς πληθυσμούς ως φορείς αυτής της απειλής. Αποδεικνυόταν έτσι στην πράξη ότι η δράση του Εκστρατευτικού Σώματος ήταν αδύνατο να αποσυνδεθεί από τις πολιτικές συνδηλώσεις και προεκτάσεις της.

Η κατάσταση περιπλεκόταν ακόμη περισσότερο εξαιτίας της απουσίας πολιτικής καθοδήγησης, μέσω ενός διπλωματικού εκπροσώπου, τους πρώτους δύο κρίσιμους μήνες των επιχειρήσεων, η παρουσία του οποίου μπορούσε να λειτουργήσει τόσο καθοδηγητικά όσο και κατευναστικά απέναντι στον εντόπιο πληθυσμό. Το αίτημα για διπλωματική εκπροσώπηση είχε εκφραστεί από τους Έλληνες της Οδησού πριν ακόμη από την άφιξη του Εκστρατευτικού Σώματος, καθώς το προξενείο της Ελλάδας παρέμενε ανέφαλο μετά την απομάκρυνση του τελευταίου προξένου Εμμανουήλ Καψαμπέλη⁵⁵. Παρόλα αυτά κι ενώ ήδη από τις 13 Ιανουαρίου 1919 είχε προκριθεί ως κατάλληλότερο πρόσωπο ο γραμματέας της πρεσβείας στο Βουκουρέστι, Παναγιώτης Δενδραμής, η αποστολή του πραγματοποιήθηκε με πολύ μεγάλη καθυστέρηση, δύο ολόκληρους μήνες μετά (25 Μαρτίου 1919), όταν πλέον η κατάσταση στην πόλη ήταν προδιαγεγραμμένη και μη αναστρέψιμη⁵⁶. Έτσι, η παρουσία των ελλήνων αξιωματικών ήρθε, εκ των πραγμάτων, να καλύψει ένα προϋπάρχον πολιτικό κενό.

Η υποδοχή του ελληνικού στρατού από τους Έλληνες της Ρωσίας υπήρξε παντού ενθουσιώδης⁵⁷. Στην Οδησό, πέρα από τις φιέστες υποδοχής και τις δεκάδες τελετές και δεξιώσεις που διοργανώθηκαν από πολλά σωματεία προς τιμήν των αξιωματικών, η κοινότητα προσέφερε ουσιαστικές υπηρεσίες

διαβίβασαν τηλεγραφικώς διαμαρτυρία Κυβερνήσεως Σοβιέτ.

55. Ι.Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919/ Α/4/Ι-Α/5/VI / Διομήδης προς Βενιζέλο, τηλ. αρ. 12814, Αθήνα, 26 Δεκεμβρίου/8 Ιανουαρίου 1919, ... *απαντήσατε εάν κρίνετε σκόπιμον αποστολήν προξενικού υπαλλήλου Οδησόν όπου κατευθύνεται στρατός. Εκεί ελληνικοί πληθυσμοί υπέβαλον ήδη αίτησιν τοιαύτην.* Ο Καψαμπέλης είχε απομακρυνθεί κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, βλ. Εμμανουήλ Καψαμπέλης, *Αναμνήσεις Διπλωμάτου*, Αθήνα χ.χ.

56. Ι.Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919/ Α/4/Ι-Α/5/VI / Πολίτης προς Διομήδη, τηλ. αρ. 53, Παρίσι, 31 Δεκεμβρίου/13 Ιανουαρίου 1919: *Αποστολήν προξενικών υπαλλήλων εις Οδησόν φαίνεται ημίν τοσοῦτον μάλλον δικαιολογημένη και σκόπιμος ὅσον ο παρὰ τω εκεί μέλλον να ευρεθῆ πολιτικός αντιπρόσωπος θα ἠδύνατο ἐξασκήσῃ μεγάλην ἐπιρροήν ἐπὶ μελλούσης πολιτικῆς ἡμῶν ἐν Ρωσσία.*

57. Ο στρατηγός Νίδερ στο πέρασμά του από την πόλη της Σεβαστούπολης ... *έγινε δεκτός ἐνθουσιωδῶς ὡς σωτήρ*, βλ. Ι.Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919/ Α/5/VI / Κανελλόπουλος προς Υπουργείο Εξωτερικών, τηλ. αρ. 1877, Πέραν, 20 Μαρτίου/2 Απριλίου 1919 και Διομήδης προς Πολίτη, τηλ. αρ. 1195, Αθήνα, 2/15 Μαρτίου 1919.

στο Εκστρατευτικό Σώμα. Συνέβαλε στη μεταφορά και εναποθήκευση πολεμικού υλικού και τροφίμων, καθώς και στην παροχή άρτου, με δικά της μάλιαστα έξοδα⁵⁸. Ο στρατηγός Κωνσταντίνος Νίδερ αναγνώριζε ότι ... *υπήρχον πολλαί δυσχέρειαι διά την παρασκευήν άρτου και την προμήθειαν καυσοξύλων [...] ευτυχώς συντρέχει πολυειδώς το ενταύθα ελληνικόν στοιχείον*⁵⁹. Όλες αυτές οι πράξεις στιγματίσαν συλλήβδην τους Έλληνες της περιοχής και τους εξέθεσαν ανεπανόρθωτα. Δημιούργησαν εύλογη καχυποψία στον εντόπιο ρωσικό πληθυσμό, κυρίως στο εργατικό στοιχείο, και ουσιαστικά προδιέγραψαν το τραγικό τους τέλος. Οι Έλληνες αξιωματικοί και διοικητές των μονάδων δεν αντέδρασαν πάντοτε με σύνεση απέναντι σε αυτές τις εκδηλώσεις. Έχοντας γίνει για διάστημα τριών μηνών οι αποκλειστικοί δέκτες των παραπόνων και των προβλημάτων επιβίωσης του ελληνισμού της Ρωσίας, ταυτίστηκαν πολλές φορές με αυτά και ενδύθηκαν, αυθαίρετα, έναν ρόλο πολιτικό, που υπερέβαινε τις στρατιωτικές τους αρμοδιότητες.

Χαρακτηριστικότερη περίπτωση υπήρξε αυτή του αντιπλοιάρχου Γιαννηκώστα, που έδρασε στην περιοχή της Κριμαίας⁶⁰. Η αντίδραση των ελληνικών κοινοτήτων στην παρουσία στρατού από την Ελλάδα υπήρξε αντίστοιχη με αυτήν της Οδησού⁶¹. Δεκάδες εκκλησίες απεστάλησαν από όλες τις πόλεις της χερσονήσου με παραλήπτη τον Γιαννηκώστα, «τον αντιπρόσωπον της Ελλάδος», όπως χαρακτηριστικά έγραφαν, ζητώντας παροχή προστασίας απέναντι στις αυθαιρεσίες της εκάστοτε εξουσίας. Η απουσία κι εδώ προξενικών αρχών, εξαιτίας της γερμανικής κατοχής, είχε διακόψει κάθε διπλωματική επαφή με την Ελλάδα⁶². Στο διάστημα της τετράμηνης

58. Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., *Το Ελληνικόν Εκστρατευτικόν Σώμα ...*, σ. 60.

59. Αρχείο Δ.Ι.Σ. / Φάκ. 263 / Υποφ. Δ-1 / Έκθεσις περί της γενικής εν Οδησού καταστάσεως υπό Διοικητού Α΄ Σ.Σ., Στρατηγού Κ. Νίδερ, 18/31 Μαρτίου 1919. Η εμπλοκή του ελληνικού στοιχείου της πόλης στα γεγονότα ήταν τόσο έντονη, ώστε όταν έφτασε ο Νίδερ στα τέλη Μαρτίου στην Οδησό και αντιλήφθηκε την επικείμενη εκκένωση ζήτησε να αποσταλούν άμεσα επιβατικά πλοία ... *διά την επιβίβασιν πεντακισχιλίων προυχόντων της Ελληνικής Κοινοτήτος, των μάλλον εκτεθέντων κατά την παραμονήν του Ελληνικού Στρατού και ως εκ τούτου διατρεχόντων άμεσον κίνδυνον σφαγής εκ μέρους των Μπολσεβίκων*.

60. Η συμμετοχή της Ελλάδας στις επιχειρήσεις στην Κριμαία είχε ξεκινήσει πολύ νωρίτερα από αυτήν της Οδησού. Το αντιτορπιλικό «Πάνθηρ», το οποίο αποτελούσε μέρος του συμμαχικού στόλου που ναυλοχούσε στην Κωνσταντινούπολη με κυβερνήτη τον αντιπλοίαρχο Γιαννηκώστα, εισέπλευσε στις 26 Νοεμβρίου 1918 στο λιμάνι της Σεβαστούπολης, συνοδεύει μιας συμμαχικής μοίρας.

61. Ι.Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919/ Α/5/IV / Κανελλόπουλος προς Πολίτη, επείγον τηλ. αρ. 1877, Πέραν 2/15 Απριλίου 1919, οι στρατιωτικές ανταποκρίσεις μετέδιδαν: ... *ο ελληνικός στρατός εγένετο παντού ενθουσιωδώς δεκτός ως σωτήρ*.

62. Ι.Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919/ Α/5/IV (5) / Έκθεση Γιαννηκώστα προς Κυβερνήτη Αβέρωφ, αρ. 21, Σεβαστούπολη, 19 Ιανουαρίου/1 Φεβρουαρίου 1919. Για το θέμα της προξενικής αντιπροσωπευσης σημειώνει ο Γιαννηκώστας στην έκθεσή του: *Η αποστολή προξένου είνε απαραίτητος ή*

παραμονής του στην Κριμαία ο Γιαννηκώστας απέστειλε δεκάδες εκθέσεις προς την Αθήνα, ζητώντας ενεργητικότερη εμπλοκή στις συμμαχικές επιχειρήσεις και αποστολή περισσότερων δυνάμεων, καθώς έκρινε ότι με αυτόν τον τρόπο προστάτευε και προωθούσε τα συμφέροντα του ελληνισμού της περιοχής, με τα οποία, αναπόφευκτα, είχε ταυτιστεί⁶³. Στις 20 Φεβρουαρίου έγραφε προς το Υπουργείο Εξωτερικών:

*... Εφιστώ την υμετέραν προσοχήν ότι κατά την τρικυμιώδη περίοδον ην διέρχεται η Ρωσσία οι Έλληνες υπέστησαν πολλές ζημίας, υπάρχουν δε ζητήματα περιουσιών κοινοτήτων καταπατηθησών και συνεπώς χρειάζεται ενταύθα ειδικώτερος εμού όπως μελετήση τα ζητήματα ταύτα ...*⁶⁴.

Ωστόσο, η απάντηση της Αθήνας ήταν η απόλυτη σιωπή. Η κυβέρνηση παρέμεινε πιστή στην πρόθεσή της να κρατήσει διακριτικά αποστάσεις από τα τεκταινόμενα στην Ουκρανία, χωρίς παράλληλα να ενημερώσει και τους Έλληνες αξιωματικούς να είναι πιο προσεκτικοί στις πρωτοβουλίες τους⁶⁵. Αποτέλεσμα ήταν ο Γιαννηκώστας να συνεχίσει επί τρίμηνο, χωρίς κανέναν απολύτως έλεγχο, τη δραστηριότητά του, με αποκορύφωμα την προώθηση ενός σχεδίου στρατολόγησης εντόπιων Ελλήνων για την άμυνα της Κριμαίας. Τα σενάρια αυτά δεν αποτελούσαν καινοφανή ιδέα του Έλληνα αντιπλοίαρχου. Είχαν από καιρό καλλιεργηθεί στο μυαλό στελεχών της γαλλικής διοίκησης και σε εκπροσώπους των ελληνικών κοινοτήτων⁶⁶. Ο Γιαννηκώστας όμως έθεσε το σχέδιο σε ρεαλιστική βάση, παρουσιάζοντάς το μάλιστα, αυτοβούλως, στη γαλλική διοίκηση και σε παράγοντες της τοπικής κυβέρνησης της Κριμαίας⁶⁷.

ενός γενικού, όστις να αναδιοργανώση όλα τα προξενεία και έλθη εις επικοινωνίαν μετά των διαφόρων κυβερνήσεων.

63. Οι περισσότερες εκθέσεις του Γιαννηκώστα βρίσκονται στο Ι.Α.Υ.Ε., στους φακέλους του έτους 1919, Α/5/IV (5) και Α/5/VI.

64. Ι.Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919/ Α/5/IV (5) / Έκθεση Γιαννηκώστα προς Πολίτη, αρ. 60, Σεβαστούπολη 7/20 Φεβρουαρίου 1919.

65. Η πολιτική ηγεσία από το Παρίσι αδυνατούσε να παρακολουθεί από κοντά την εξέλιξη των επιχειρήσεων, εξαιτίας της απουσίας ενός πολιτικού αντιπροσώπου. Οι ειδήσεις έφταναν με καθυστέρηση πολλές φορές άνω των 15 ημερών, γεγονός που ανάγκαζε τον Πολίτη να ομολογεί: *... στερούμεθα όχι μόνον ακριβών, αλλά και οιονδήποτε πληροφοριών των εν Ρωσσία*, βλ. Ι.Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919/ Α/5/VI (19) / Πολίτης προς Διομήδη, τηλ. αρ. 1471, Παρίσι, 2/15 Φεβρουαρίου 1919.

66. Οι ελληνικές κοινότητες της Κριμαίας είχαν σπεύσει από την πρώτη στιγμή να θέσουν όλα τα μέσα και τις δυνάμεις του στην υπηρεσία του Εκστρατευτικού Σώματος, βλ. Ι.Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919/ Α/5/IV (5) / Κανέλλοπουλος προς Βενιζέλο, τηλ. αρ. 1804, Κωνσταντινούπολη, 17 / 30 Μαρτίου 1919.

67. Ι.Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919/ Α/5/VI (19) / Έκθεση Γιαννηκώστα προς Κυβερνήτη «Αβέρωφ», τηλ.

Σύμφωνα με αυτό, ο πληθυσμός της Κριμαίας όφειλε να οργανώσει την αυτοάμυνά του, καθώς η μορφολογία του εδάφους ευνοούσε την οχύρωση, με τη χρήση ολιγάριθμων μονάδων. Για την εξοικονόμηση των απαραίτητων δυνάμεων ο Γιαννηκώστας πρότεινε τη στρατολόγηση 8-10.000 εντόπιων Ελλήνων, οι οποίοι, σύμφωνα με πληροφορίες που είχε συλλέξει ο ίδιος, ήταν ελληνικής υπηκοότητας και δεν είχαν εκπληρώσει τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις. Η στρατιωτική εκπαίδευση αυτών των «εθελοντών» μπορούσε να επιτευχθεί με την αποστολή αξιωματικών από την Ελλάδα. Σε διάστημα τριών μηνών τα νέα αυτά σώματα θα μπορούσαν να αντικαταστήσουν και να αποδεσμεύσουν τις συμμαχικές μονάδες από την άμυνα της χερσονήσου⁶⁸. Φυσικά γινόταν εύκολα κατανοητό ότι ένα τέτοιο σχέδιο, εκτός από παράτολμο και επικίνδυνο για τον ελληνισμό της περιοχής, ήταν συνάμα αναντίστοιχο με τις προθέσεις του Βενιζέλου για έναν καθαρά «επιχειρησιακό» ρόλο του ελληνικού στρατού, με μικρό ποσοστό εμπλοκής στα γεγονότα.

Ο στρατηγός Νίδερ, επικεφαλής του Εκστρατευτικού Σώματος, αν και επιφυλακτικός απέναντι στο σχέδιο, εξέτασε την περίπτωση «εθελουσίας επί αντιμισθία» κατάταξης εντόπιων Ελλήνων για την παροχή βοηθητικών υπηρεσιών και έδωσε τις απαραίτητες εντολές για την κατάρτιση λίστας «εθελοντών»⁶⁹. Την 1η Απριλίου 1919, υπό την πίεση της επίθεσης των Μπολοσεβίκων στον ισθμό του Περεκόπ, ο Γιαννηκώστας προχώρησε σε μια πρωτοβουλία, η οποία συνιστούσε ξεκάθαρη υπέρβαση καθήκοντος. Επικαλούμενος εντολή της ελληνικής κυβέρνησης, την οποία δεν είχε λάβει ποτέ, διέταξε τη στρατολόγηση των «εθελοντών» από την περιοχή της Ευπατορίας, απειλώντας μάλιστα τους ομογενείς ότι ... *δέον να προσελθώσι και να εγγραφώσι, άλλως θέλωσι στρατολογηθή διά της βίας και αποσταλώσι εις τον ρωσικόν στρατόν*⁷⁰.

Η ενέργεια αυτή του Γιαννηκώστα, η αυθαίρετη δηλαδή ανάδειξη ενός στρατιωτικού σε ρόλο πολιτικό, δεν ήταν πράξη δυσεργίμνητη. Ο Έλληνας

αφ. 107, Σεβαστούπολη 19 Μαρτίου / 1 Απριλίου 1919.

68. I.A.Y.E./K.Y./1919/ A/5/VI (19) / Κανελλόπουλος προς Υπουργείο Εξωτερικών, τηλ. αρ. 1758, Κωνσταντινούπολη, 15/28 Μαρτίου 1919.

69. Ο στρατηγός Νίδερ πέρασε από τη Σεβαστούπολη στις 23 Μαρτίου 1919, ενώ κατευθύνονταν προς την Οδησό για να οργανώσει την ασφαλή απειμπλοκή του Εκστρατευτικού Σώματος. Στη Σεβαστούπολη συναντήθηκε με τον στρατηγό d'Espérey, τον ναύαρχο Amet και τον Γιαννηκώστα και ενημερώθηκε για το σχέδιο στρατολόγησης, βλ. I.A.Y.E./K.Y./1919/ A/5/IV (5) / Κανελλόπουλος προς Βενιζέλο, τηλ. αρ. 1804, Κωνσταντινούπολη, 17/30 Μαρτίου 1919.

70. I.A.Y.E./K.Y./1919/ A/5/VI (19) / Γιαννηκώστας προς Πρόεδρο Ελληνικής Κοινότητας Ευπατορίας, τηλ. αρ. 108, Σεβαστούπολη, 19 Μαρτίου / 1 Απριλίου 1919. Ο Γιαννηκώστας προχώρησε σε αυτή την ενέργεια προκειμένου να αποτρέψει το ενδεχόμενο στρατολόγησης Τατάρων της Κριμαίας, από τους οποίους οι Έλληνες είχαν υποφέρει πολλά κατά το παρελθόν.

αξιωματικός, έχοντας βρεθεί από την αρχή των επιχειρήσεων σε κατάσταση απομόνωσης, χωρίς καμία καθοδήγηση από την Αθήνα, είχε επωμιστεί *de facto* έναν πολιτικό ρόλο στις επαφές του με τον ελληνισμό της περιοχής. Ως κατεξοχήν στρατιωτικός, θεώρησε ότι η Ελλάδα βρισκόταν σε ευθεία σύγκρουση με το καθεστώς των Μπολσεβίκων και έθεσε τον εαυτό του στην υπηρεσία της συμμαχικής νίκης, δίχως να υπολογίζει το ενδεχόμενο πολιτικό κόστος. Με τις ενέργειές του, όμως, εξέθεσε τους ομογενείς σε σοβαρό κίνδυνο αντιποίνων. Το ζήτημα έκλεισε με την παρέμβαση του στρατηγού Νίδεφ, ο οποίος απέκλεισε τη στρατολόγηση και ζήτησε τον πειθαρχικό έλεγχο του αντιπλοιάρχου⁷¹. Εντούτοις, τα πιο πάνω γεγονότα αποδεικνύουν περίτρανα ότι η διατήρηση ενός καθαρά επιχειρησιακού ρόλου για το εκστρατευτικό σώμα, χωρίς καμία άλλη πολιτική εμπλοκή, σε μια περιοχή με τόσο έντονη την παρουσία ελληνικού πληθυσμού, αποτελούσε εγχείρημα προβληματικό και ανεδαφικό.

γ) *Το ζήτημα των προσφύγων και η προσπάθεια άμεσης σύνδεσης της εκστρατείας στην Ουκρανία με την εντολή αποβίβασης ελληνικού στρατού στη Σμύρνη*

Η εκστρατεία στην Ουκρανία κατέληξε σε απόλυτο επιχειρησιακό φιάσκο. Τα συμμαχικά στρατεύματα, μέχρι τα μέσα Απριλίου 1919, είχαν αποσυρθεί από την Οδησό και την Κριμαία, χωρίς να έχουν επιτύχει κανέναν από τους βασικούς στρατηγικούς στόχους που είχαν εξ αρχής θέσει. Οι απώλειες του Εκστρατευτικού Σώματος ήταν πολύ μεγάλες, αν μάλιστα αναλογιστεί κανείς ότι αυτές προήλθαν μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα και από συγκρούσεις όχι ιδιαίτερα σημαντικές ή μαζικές⁷². Η τραγικότερη, ωστόσο, συνέπεια των επιχειρήσεων ήταν η προσφυγοποίηση του ελληνικού, αστικού πληθυσμού της Οδησού και της Σεβαστούπολης, καθώς και άλλων πόλεων της Νοτίου Ρωσίας. Η απόφαση για εκκένωση της Οδησού (τέλη Μαρτίου - αρχές Απριλίου 1919) έφερε την ελληνική κυβέρνηση μπροστά σε ένα αναπάντεχο πρόβλημα, αυτό της διαχείρισης του ζητήματος των προσφύγων. Στις 2 Απριλίου 1919 ο στρατηγός d'Espérey ζήτησε από τις ελληνικές αρχές ... *όπως αποσταλεί ελληνικός στόλος εις τέτοιον αριθμόν, ώστε η συνολική του χωρητικότητα να ανταποκρίνεται εις το μέγεθος της ελληνικής παροικίας της Οδησού, δηλαδή ένας αριθμός γύρω στις 22-25.000 ψυχές*⁷³. Οι ειδήσεις

71. Ι.Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919/ Α/5/VI (19) / Νίδεφ προς Γρηγοριάδη, τηλ. αρ. 66, Οδησός, 23 Μαρτίου / 5 Απριλίου 1919.

72. Οι απώλειες του Εκστρατευτικού Σώματος, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία της Δ.Ι.Σ., ήταν περίπου 400 νεκροί και 650 τραυματίες, βλ. Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., *Το Ελληνικόν Εκστρατευτικόν Σώμα*, σ. 260-261.

73. Ι.Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919/ Α/5/VI / Κανελλόπουλος προς Αθήνα, τηλ. αρ. 1888, Πέραν, 20

από την Κριμαία ήταν ακόμη πιο ανησυχητικές, καθώς έκαναν λόγο για 50-60.000⁷⁴.

Η πιθανή εισροή στην Ελλάδα χιλιάδων προσφύγων, ως απότοκο μιας συμμετοχής καθαρά «επιχειρησιακού» χαρακτήρα, αποτελούσε για την κυβέρνηση την πλέον απευκταία προοπτική. Το πολιτικό διακύβευμα ήταν πολύ μεγάλο, καθώς το ζήτημα των προσφύγων μπορούσε εύκολα να γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης από την αντιπολίτευση. Οι πρόσφυγες ανάγονταν σε δυνητικό παράγοντα δυσαρέσκειας και αντίδρασης, στην περίπτωση που θα απέδιδαν την προσφυγοποίησή τους στους κυβερνητικούς χειρισμούς. Η εξέλιξη αυτή προκάλεσε την οργισμένη αντίδραση του Βενιζέλου από το Παρίσι. Στις 8 Απριλίου 1919, έδωσε εντολή στον Πολίτη να επιδοθεί διάβημα διαμαρτυρίας προς τη γαλλική και βρετανική κυβέρνηση, με το οποίο ζητούσε επιτακτικά ... *όπως οι πρόσφυγες εκ Ρωσσίας μεταφερθώσι Κωνσταντινούπολιν και ουχί εις Ελλάδα, τονίζοντας ότι:*

... συμμετοχή ημών εις εκστρατείαν Ρωσσίας εγένετο τη επιμόνω αιτήσσει Συμμάχων και ότι αφ' ου ζητούσι όπως στρατεύματά μας παραμείνωσιν επί του Δνειστέρου, η εις Ελλάδα μεταφορά προσφύγων θα ηύξανε δυσφορίαν κοινής γνώμης περί ανοήτου ταύτης εκστρατείας και θα καθίστα περαιτέρω παραμονήν Ελληνικού Στρατού επί ρωσικῶν συνόρων προβληματικὴν⁷⁵.

Το διάβημα αυτό, διατυπωμένο σε γλώσσα οξεία, έξω από το κατεστημένο διπλωματικό ύφος, αποτύπωνε την ένταση των στιγμών⁷⁶. Στην ουσία επρόκειτο για συλλήβδην αποκήρυξη της εκστρατείας από τον Βενιζέλο, ο οποίος καλούσε τους Συμμάχους να αναλάβουν τις ευθύνες τους. Η απειλή απόσυρσης των στρατευμάτων από τα σύνορα της Ρουμανίας σκοπό είχε να λειτουργήσει ως μοχλός πίεσης. Η κρίση αυτή στις σχέσεις της Ελλάδας με τους Συμμάχους φάνηκε προς στιγμήν να οδηγείται σε αδιέξοδο. Η ένταση, ωστόσο, γρήγορα εκτονώθηκε όταν, στις 9 Απριλίου 1919, έγινε γνωστό ότι ο συνολικός αριθμός των προσφύγων δεν επρόκειτο να ξεπεράσει τις 12 με 15.000, γεγονός το οποίο σήμαινε ότι η αποκατάστασή τους μπορούσε να

Μαρτίου / 2 Απριλίου 1919.

74. Ι.Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919/ Α/5/VI / Κανελλόπουλος προς Αθήνα, τηλ. αρ. 2043, Πέραν, 26 Μαρτίου / 8 Απριλίου 1919: *Από τούδε δέον απασχολήση ημάς τύχη ομογενῶν Κριμαίας, ανερχομένων εις 50 μέχρι 60 χιλιάδας.*

75. Ι.Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919/ Α/5/VI / Πολίτης προς Αθήνα, τηλ. αρ. 3219, Παρίσι, 26 Μαρτίου / 8 Απριλίου 1919.

76. Στη διπλωματία οι στιγμές έντασης και η συγκυριακή πίεση λειτουργούν συχνά ως εφαλτήριο για την εκδήλωση των πραγματικών αισθημάτων.

αντιμετωπιστεί «εκ των ενόντων»⁷⁷.

Τα ελληνικά στρατεύματα, έχοντας υποστεί μια σειρά από οδυνηρές ήττες, μεταφέρθηκαν στη Βεσσαραβία, όπου κλήθηκαν να φυλάξουν τα σύνορα Ρουμανίας-Ρωσίας. Ο αναπάντεχα μεγάλος αριθμός των απωλειών και η συσσωρευμένη κόπωση οδήγησε στη σταδιακή αμφισβήτηση της σκοπιμότητας της εκστρατείας. Το ερώτημα που επικρατούσε στις τάξεις των στρατιωτών ήταν για ποιο λόγο εστάλησαν στη Ρωσία και η πίστη στην «ιερότητα» του εθνικού σκοπού άρχισε, σταθερά, να κλονίζεται, την ίδια στιγμή που τα προσδοκώμενα διπλωματικά οφέλη δεν ήταν ορατά. Ο στρατηγός Νίδερ, φανερά προβληματισμένος, έγραφε σε προσωπική επιστολή προς τον Βενιζέλο:

*Το ηθικόν [των στρατιωτών] είνε μειωμένον και ένεκα των υποχωρήσεων, των ταλαιπωριών και των στερήσεων, αλλά και ένεκα του περιβάλλοντος [...] το πλείστον των αξιωματικών και όλοι οι στρατιώται δεν επιθυμούν ν' αμυνθώσι των Ρουμανικών συνόρων. Υπέδειξα αυτοίς πόσον μέγα κέρδος απεκόμισεν ο Έλληνισμός εκ της λαμπράς διαγωγής του στρατού εν Ρωσία και πόσα έχουν να κερδίσουν οι εν Ρουμανία εντίμως εργαζόμενοι Έλληνες, αν εξακολουθήσωμεν μαχόμενοι κατά του Μπολσεβικισμού. Αλλά η αλήθεια είνε ότι μετ' αδιαφορίας ήκουσαν τα λεγόμενά μου*⁷⁸.

Αλλά και ο Ρέπουλης συμεριζόταν τις πιο πάνω ανησυχίες, καθώς ήλεγχε τις λογοκριμένες επιστολές των στρατιωτών. Στις 23 Απριλίου έγραφε στον Βενιζέλο:

*... Έχω υπ' όψιν επιστολάς στρατιωτών, ων στέλλω υμίν κύρια αντίγραφα. Φοβερά αγανάκτησις εναντίον Γάλλων διά κακοπαθήματα και στερήσεις. Είμαι βέβαιος ότι εις τάξεις στρατού εξακολουθεί αντιδραστική οργάνωσις προς δηλητηρίασιν φρονήματος [...]. Μόνιμος επωδός εις επιστολάς ότι επωλήθησαν εις Γαλλίαν [...]. Οπωσδήποτε στρατός ούτος δε νομίζω ότι θα έπρεπε να επανέλθη αμέσως εις Ελλάδα, πριν ληφθώσιν μέτρα απομακρύνσεως εξ αυτού αντιδραστικών και διαφωτιστή*⁷⁹.

Στις 6 Μαΐου 1919 η συμμαχική συνδιάσκεψη στο Παρίσι, με πρωτο-

77. Μουσείο Μπενάκη / Αρχείο Βενιζέλου 173 / Φάκ. 314 / Ρέπουλης προς Βενιζέλο, επιστολή, χρονολόγητο (αρχές Απριλίου) 1919 και Ι.Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919/ Α/5/VI /Κανελλόπουλος προς Υπουργείο Εξωτερικών, τηλ. αρ. 2096, Πέραν, 27 Μαρτίου / 9 Απριλίου 1919 και τηλ. αριθ. 2038, Πέραν, 25 Μαρτίου/7 Απριλίου.

78. Ε.Α.Ι.Α. / Αρχείο Βενιζέλου / Φάκ. 5.4 / Νίδερ προς Βενιζέλο, επιστολή, Γαλάζιον Ρουμανίας, 12/25 Απριλίου 1919.

79. Ι.Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919/ Α/5/VI (18) / Ρέπουλης προς Βενιζέλο, τηλ. αριθ. 3240, Αθήνα, 10/23 Απριλίου 1919.

βουλία του Lloyd George, εισηγήθηκε στον Βενιζέλο την αποβίβαση στη Σμύρνη ελληνικών στρατευμάτων, με σκοπό τη διασφάλιση της τάξης και την προστασία του χριστιανικού πληθυσμού της περιοχής. Η εντολή αυτή ήταν αποτέλεσμα εκμετάλλευσης των ετερογενών συμφερόντων των Συμμάχων, καθώς και ανάδειξης συγκυριακών παραγόντων, όπως η πραξικοπηματική κατάληψη της Αιτάλειας από τους Ιταλούς, η τάση τους για επέκταση στο βιλαέτι Αϊδινίου και η ένταση της απειλής των Τούρκων εθνικιστών σε βάρος του χριστιανικού στοιχείου⁸⁰. Στα τέλη Μαΐου 1919 ο Βενιζέλος απέστειλε προσωπική επιστολή στον Νίδερ, προκειμένου να διαβαστεί δημόσια στα στρατεύματα στη Ρουμανία, με την οποία ανακοίνωνε την κατάληψη της Σμύρνης, συνδέοντας οργανικά την εκστρατεία στην Ουκρανία με τη συμμαχική εντολή για απόβαση:

Τα κατορθώματα άτινα επιτελέσατε εν Ρωσσία και η υπέρροχος διαγωγή σας με καθιστούν υπερήφανον [...]. Εστέ υπερήφανοι διότι εδοξάσατε την Πατρίδα σας. Οι κόποι σας δεν απέβησαν επί ματαίω. Η οδός η οδηγήσασα εις την Σμύρνην διήρχετο διά Ρωσσίας. Ήτο πλήρης ακάνθων και σεις την αποκαθάρατε. Σας συγχαίρω και σας ευχαριστώ⁸¹.

Εύλογα αναρωτιέται κανείς πώς αυτή η «ανόητη εκστρατεία», σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό του ίδιου του Βενιζέλου λίγες ημέρες πριν, είχε οδηγήσει στη μεγαλύτερη διπλωματική επιτυχία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής! Η απάντηση είναι προφανής, δεν οδήγησε, όχι τουλάχιστον τόσο άμεσα όσο υποδήλωνε η παραπάνω ανακοίνωση. Η οργανική σύνδεση της εκστρατείας στην Ουκρανία με την κατάληψη της Σμύρνης, ως σχέση αιτίας-αποτελέσματος, αποτέλεσε το βασικό σχήμα πάνω στο οποίο στηρίχτηκε ο Βενιζέλος, προκειμένου να νομιμοποιήσει τη συμμετοχή στις επιχειρήσεις και να κατευνάσει το κλίμα δυσφορίας στις τάξεις του Εκστρατευτικού Σώματος. Η ευκαιρία ήταν μοναδική. Η χρονική εγγύτητα των δύο γεγονότων δεν άφηνε περιθώρια αμφισβήτησης. Η αποβίβαση ελληνικού στρατού στη Σμύρνη νοηματοδοτούσε αυτόματα την αποστολή στρατού στην Ουκρανία και συνάμα δικαιολογούσε όσες θυσίες είχαν γίνει.

Όλοι οι οργανωμένοι πολιτικοί και στρατιωτικοί παράγοντες, μετά το πέρας των επιχειρήσεων, έκαναν συνειδητή χρήση του νομιμοποιητικού αυτού

80. Βλ. ενδεικτικά Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική από τις αρχές του 20ού αιώνα ως το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 1983 και Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 201-223.

81. Αρχείο Δ.Ι.Σ. / Φάκ. 264, Υποφ. Ε΄ Έκθεσις πεπραγμένων Βάσεως Οδησού και Γαλαζίου κατά την εις Ρωσίαν Εκστρατείαν / Βενιζέλος προς Νίδερ, ημερήσια διαταγή, 18/31 Μαΐου 1919.

σχήματος. Τα έργα των Νίδερ, Πλαστήρα, Γρηγοριάδη, Καρακασσώνη, Μανέτα, στρατιωτικών που είχαν ενεργό συμμετοχή στα γεγονότα, διαπνέονται από ένα απολογητικό ύφος και από μία αγωνιώδη προσπάθεια αναζήτησης ενός μεγάλου εθνικού ερείσματος, προκειμένου να μη χαρακτηριστούν οι θυσίες τους ως αναίτιες⁸². Ο Γεώργιος Βεντήρης απέδιδε με ευκολία τη συμμαχική εντολή για τη Σμύρνη στην ... *ανωτέραν παντός επαίνου πολεμικήν αρετήν του Εκστρατευτικού Σώματος Ουκρανίας*⁸³. Ακόμη και σύγχρονοι ιστορικοί χαρακτηρίζουν τη Σμύρνη ως ... *αντίδωρο, εν πολλοίς, για την πρωτοβουλία του Βενιζέλου να ανταποκριθεί ταχύτατα [...] στην έκκληση της Γαλλίας να αποσταλούν στρατιωτικές δυνάμεις στην Ουκρανία*⁸⁴.

Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι η εκστρατεία στην Ουκρανία έγινε «επί ματαίω». Εντούτοις, είναι πολύ δύσκολο να εξιχνιαστεί σε ποιο βαθμό βοήθησε πολιτικά τον Βενιζέλο στην προώθηση των εθνικών στόχων. Αναμφισβήτητα καλλιέργησε ευνοϊκό κλίμα σε πολιτικούς κύκλους στη Γαλλία, κάτι που φάνηκε και από την αναγνώριση της ελληνικής προσφοράς τόσο από το γαλλικό κοινοβούλιο όσο και από στρατιωτικούς παράγοντες. Άλλωστε, ο ίδιος ο Βενιζέλος είχε εξ αρχής αναγνωρίσει ότι και μόνο η συναίνεση για συμμετοχή παρείχε ... *δικαιώματα τινά εις ευμενεστέραν κρίσην των δικαίων μας*⁸⁵. Όπως είδαμε, όμως, η εκστρατεία στην Ουκρανία ήταν μια απόφαση σε δεδομένο χρόνο (Νοέμβριος 1918), με κύριο στόχο την αποτροπή του κινδύνου διπλωματικής απομόνωσης από τη Γαλλία. Ένα «διπλωματικό χαρτί», το οποίο έκτοτε δεν χρησιμοποιήθηκε ξανά, ιδιαίτερα μετά την αρνητική έκβαση των επιχειρήσεων και τη γενική κατακραυγή της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης για τα συμφέροντα που προωθούσε. Πέντε μήνες αργότερα, τον Απρίλιο του 1919, τα διπλωματικά δεδομένα είχαν διαφοροποιηθεί. Η συμμαχική εντολή για τη Σμύρνη δόθηκε, πρωτίστως, εξαιτίας του ιταλικού παράγοντα και των πρωτοβουλιών που αυθαίρετα είχε αναλάβει στη Μικρά Ασία και όχι ως ανταμοιβή για τις θυσίες του ελληνικού στρατού στην Ουκρανία.

82. Βλ. Κωνσταντίνος Νίδερ, *Η Εκστρατεία της Ουκρανίας*, Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 1ος, αριθμ. 6-36, Αθήνα 1927-1928, Αρχείο Π. Σ. Δέλτα, (επιμ. Π. Α. Ζάννας), *Εκστρατεία Ουκρανίας*, τ. 2ος (αφήγηση Ν. Πλαστήρα), Αθήνα 1979 και *Εκστρατεία στη Μεσημβρινή Ρωσία*, τ. 4ος (αφηγήσεις Κ. Μανέτα, Ν. Γρηγοριάδη), Αθήνα 1982· Πέτρος Γ. Καρακασσώνης, *Ιστορία της εις Ουκρανίαν και Κριμαϊάν υπερπόντιου εκστρατείας του 1919*, Αθήνα 1934.

83. Βλ. Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τ. 2ος, Αθήνα: Ίκαρος, σ. 382-383.

84. Βλ. Γιάννης Γιαννουλόπουλος, «Εξωτερική Πολιτική», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα 1900-1922*, τ. 1ος, μέρος 2ο, κεφ. 11ο, σ. 130. Πρβλ. και του ίδιου, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, σ. 253-254.

85. Μουσείο Μπενάκη / Αρχείο Βενιζέλου 173 / Φάκ. 314 / Βενιζέλος προς Ρέπουλη, επιτολή, Παρίσι, 12/25 Δεκεμβρίου 1918.